OSMANLI - RUS REKABETİNİN MENŞEİ VE DON-VOLGA KANALI TEŞEBBÜSÜ (1569)

Dr. HALİL İNALCIK
Tarih Doçenti

46 sayılı BELLETEN 'den ayrı basım

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA

1 9 4 8

OSMANLI - RUS REKABETİNİN MENŞEİ VE DON-VOLGA KANALI TEŞEBBÜSÜ (1569)

Dr. Halil İNALCIK
Tarih Doçenti

Osmanlı İmparatorluğu, XVI. asır ortalarına doğru, Cihan politikasına hâkim en kudretli devlet olarak görünüyordu. Garp'ta Orta-Avrupa ve Akdeniz'de Charles-Quint'in İmparatorluğu ile yaptığı büyük mücadeleyi kazanmıştı. İmparator, Macaristan'ı, sonunda Türkler'e bırakmak zorunda kalmış, elindeki dar bir Macar arazisi için de senevi vergi takdimine razı olmuştu[1]. Hıristiyanlığın bu büyük İmparatoru, bütün gayretlerine rağmen Fas'a kadar bütün Kuzey - Afrika'nın da Osmanlı hakimiyeti altına geçmesine mani olamamıştı. Osmanlı donanması, Barbaros'un idaresinde Akdeniz'de kuş uçurtmuyordu. Bu mücadelenin mühim bir neticesi, Habsburg'ların, Avrupa'yı bir imparatorluk hegemonyası altına sokmak hülyasının yıkılması olmuştur. Avrupa'da bu hegemonya teşebbüslerine karşı gelen başlıca devlet, Fransa, ancak Osmanlı ittifakı sayesinde korkunç rakibine karşı koyabilmişti. Bir kelime ile Yeni çağların Avrupa devletler muvazenesinin doğmasında Osmanlı'lar birinci derecede rol oynamışlardır. Padişah'ın, İmparatora gönderdiği nâmelerde, kendisi için "asrın Kayserlerine emir veren, dünya hükümdarlarına taç bağışlayan„ unvanlarını kullanması sadece tesadüf eseri değildi[2]. Bir taraftan da o, protestanlara, kendilerini Papa'nın zulmünden kurtarmak için yardıma geleceğini yazıyor[3], Hıristiyan Avrupa'nın bu iki büyük otoritesine karşı meydan okuyordu.

Fakat Osmanlı İmparatorluğu, yalnız Avrupa'da değil, Şark'ta, Orta Asya'ya ve Hint Okyanusu'nda Sumatra'ya kadar yayılan bir

[1] Bak. Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi* (terc. Atâ), V, s. 265.

[2] Osmanlı Padişahı, başlangıçta mektuplarında Charles Quint'e Kayser unvanı vermiyordu (قرالی قارلو : اسپانیا Feridun, *Münşeât-üs-selâtin*, İstanbul 1265, il. 339, karş. Hammer, V, 104).

[3] Feridun II, 450-452.

Prof.

sahada da müessir ve faal bir politika güdüyordu. Mütekâmil gemileri ve ateşli silâhlariyle Arabistan kıyılarından Sumatra'ya kadar bütün sahillere, mukavemet olunmaz bir istilâ kuvveti halinde saldıran Portekiz'lere karşı Asya kavimleri, Osmanlı Padişahı'na başvurmaktan başka bir çare göremiyorlardı. Seylan ve Kalikut Racaları, Osmanlı'lardan yardım gelirse, memleketlerinin tamamiyle müslüman olacağını vâdediyorlardı[4]. Sumatra adasındaki müslüman hükümdarlarından da Portekiz'lere karşı yardım istemek üzere İstanbul'a bir elçi heyeti gelmiş ve Padişah bu uzak adaya bir donanma ile toplar ve ustalar göndermişti[5].

Fakat Şark'ta Büyük Hint-Türk İmparatorluğu ile Osmanlı'ları yaklaştıran en mühim âmillerden biri, İran Safevî İmparatorluğuyle olan büyük rekabetti. Eski Roma İmparatorluğu ile İran İmparatorlukları arasında olduğu gibi, bu rekabet, Osmanlı'ları Kafkas'lardan Basra körfezine kadar uzun ve yıpratıcı savaşlara sürüklüyordu. İki imparatorluk arasında, başlangıçta Doğu-Anadolu yaylası, Yavuz'la Kanunî'nin zaferlerinden sonra Azerbeycan, Gürcistan ve Irak üzerinde devam eden bu harp, Volga-Don arasında kanal açma teşebbüslerinin de başlıca sebeplerinden biridir. Bunun için bu mücadelenin karakteri üzerinde durmak lâzımdır. Kanunî Süleyman (1520-1566), büyük saltanatı esnasında İran İmparatorluğuna karşı bizzat üç büyük sefer yaptı. Birincisinde Tebriz'e girmiş, Bagdad'ı zaptetmiş, Hazar denizi üzerinde Şirvan'a kadar Azerbeycan'ı Osmanlı nüfuz ve himayesi altına sokmuştu (1533 - 36). Fakat Osmanlı orduları çekilir çekilmez İran Şahı buralarını geri aldı ve taarruzlarını Doğu-Anadolu üzerinde Erzurum, Ahlat, Erciş'e kadar uzattı. Kanunî, ikinci defa sefere çıkmak mecburiyetini duydu. Bu defa da Tebriz'e girdi, fakat, daha İstanbul'a dönmeden Şah'ın Ahlat, Muş taraflarını yağmaladığı haberini aldı. Büyük zahmetlerle yapılan bu seferler, böylece, bir netice vermiyordu. Şah, daima kat'î bir meydan savaşından kaçınıyor ve Osmanlı ordusu çekilince, derhal karşı taarruza geçiyordu. Osmanlı'lar, kışları sert ve uzun bu dağlık bölgede büyük orduları

[4] Açe Padişahı'na nâme - 16 Rebiülevvel 975 - 20 Eylûl 1567 - bak. Saffet, Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası, sayı 10 (1327) s. 607.

[5] Saffet, aynı makale ve vesikaları, Padişah'ın Portekiz Kıralı'na yazdığı bir mektup dikkate değer. Burada diyor ki : « شیمدیکی حالده خلافت روی زمین قبضهٔ تصرف و اقتدارمزده اولوب شرق و غربك رعایاسی جناح دولتزله مستظل اولوب », Aynı yer, s. 613.

uzun zaman beslemek, erzak ve mühimmatı ikmâl etmek için yenilmesi imkânsız güçlükler karşısında bulunuyorlardı. Mücadelenin en güç tarafı bu nakliyat mes'elesi idi. Orta - Avrupa'da savaşların tekrar kızıştığı bir sırada Şah, Van gölü etrafında Erciş, Ahlat kalelerini zapt ile ahalisini katliâm etti ve Erzurum Paşasını müthiş bir bozguna ugrattı. Bunun üzerine Padişah, üçüncü defa meşakkatli Şark seferine çıkmak zorunda kaldı. Azerbeycan'a giren Osmanlı orduları, bu defa da, Şah'ı bir meydan muharebesine çekmeğe muvaffak olamadılar. Nihayet Amasya Sulh Muahedesi (1555) bu yıpratıcı Şark seferlerine bir son verdi. Bununla beraber Azerbeycan'da yerleşmek, Osmanlı'lar için daima en önde gelen bir siyasî gaye olarak kalıyordu. İşte Sokollu Mehmet Paşa, 1569 da Volga - Don kanalına teşebbüs ederken, bunun için yeni bir yol arıyordu. Zaten ayni İran, eskidenberi devletin Garp'teki Hıristiyan düşmanlariyle ittifak etmiyor mu idi? Papa XIII. Gregoire, Osmanlı'lara öldürücü darbeyi vurmak için İranlı'larla müşterek bir taarruz plânı tasarlıyor ve bütün ümidini onlara bağlıyordu[6]. Osmanlıların bu savaşlar sebebiyle, İran'a karşı, Orta-Asya Türk devletleriyle giriştikleri sıkı münasebetlerden de bahsetmek lâzımdır. Osmanlı'lar gibi Sünnî olan Şeybanî oğulları idaresinde Orta-Asya Türkleri, Şiî Safevî İmparatorluğu elinde kalan Horasan'ı daimî bir mücadele sahası haline getirmişlerdi[7]. Bunun neticesinde müşterek düşmana karşı, onlarla Osmanlılar arasında, siyasî-dinî esaslara dayanan tabiî bir ittifak kuruldu; nitekim bu tarihlere doğru Şeybanî'lerden Abdüllâtif Han'ın (1540 - 1551), gönderdiği mektuplarla Kanunî Süleyman'ı mütemadiyen Safevîler aleyhine kışkırttığını görüyoruz. Kanunî de, 1550 tarihli bir mektubunda, ona "iki tarafın birleşmesiyle Safevîlerin temamiyle ortadan kaldırılacağını„ yazmakta idi[8]. Osmanlı'ların İran'a karşı Orta-Asya hanlariyle bu münasebetleri gittikçe sıkılaştı[9] Bilhassa kayde değer bir olay, Padişah'ın 1554 de, yani İran'la henuz sulhun imzalanmadığı bir tarihte, Barak- Nevruz Ahmed Han'a Safevilere

[6] Pierling, *Papes et Tsars*, Paris 1890, s 123.

[7] Z. V. Togan, *Bu günkü Türkistan ve yakın mazisi*, Mısır 1929 - 30, s. 101 vd.

[8] «Semerkant Padişahı Abdüllâtif Han'a nâme-i hümâyûn», Feridun, *münşeât* I, 606 - 608).

[9] Bak. Hammer, VI, 68 - 69.

karşı ordusunu kuvvetlendirmek üzere üçyüz yeniçeri ile bir topçu takımı göndermesidir[10]. Bu Osmanlı askeri, Orta-Asya hanlarının ordularında *Rumî* ler adiyle en güzide kuvveti teşkil etti ve Horasan'da Safevîlere karşı muvaffakiyetlerine âmil oldu[11]. Orta-Asya Hanlıklariyle Osmanlı'lar arasındaki bu yakınlığın, Hazar denizi şimalindeki stepleri istilâya başlayan Moskof'lara karşı da kendini göstereceğini ve Don-Volga kanalı ve Astırahan seferinin açılması sebeplerinden birini teşkil edeceğini göreceğiz.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı ve Doğu'daki büyük mücadelelerine bir göz attık. Fakat bu esnada Osmanlı'ları, Kuzey'den tehdit eden herhangi bir tehlike görünmüyor mu idi? Hemen söyliyelim ki, Altın-ordu İmparatorluğu'nun çöküşüyle, Doğu Avrupa'da, hakim bir devletin yerine, Kırım, Kazan Hanlıkları, Litvanya, Moskova Büyük Knazlıkları gibi birbirine rakip muhtelif siyasi kuvvetler meydana çıkmıştı. Bu küçük devletler arasında kurulan yeni siyasi muvazenenin XVI. asır ortalarına doğru Moskova lehine bozulması ve Moskof Çarlığı'nın Hazar denizine, Kafkaslar'a ve nihayet Karadeniz'e doğru sarkması üzerinedir ki, Osmanlı Devleti ilk defa kuzeyde bir Rus tehlikesiyle karşılaştı. İşte Astırahan seferi, cenuba doğru yayılmak isteyen Moskof İmparatorluğu ile Karadeniz şimalindeki stepleri Türk İslâm hakimiyetinde muhafazaya çalışan Osmanlı İmparatorluğu arasında ilk ihtilâf olmak itibariyle büyük bir mânâ taşır. Biz bu makalede bu mesele üzerinde duracağız.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzeydeki siyasi gelişmelerle alâkası, yani XV ve XVI ıncı asırlardaki Osmanlı Kuzey politikası, şimdiye kadar maalesef bir bütün olarak ele alınmamıştır. Hammer'de, Zinkeisen'de ve son olarak Jorga'da, Kuzey'in büyük geopolitik meselelerine bağlı, mütecanis bir Osmanlı siyaseti yerine, ancak kronolojik olarak bazı münferit hadiseler zikrolunmuştur. Don-Volga kanalı ve Astırahan seferine de ancak bu şekilde ârizî bir hâdise olarak kısaca temas olunmuştur. Ancak Solovyev, bu meseleyi daha esaslı bir şekilde ele almak meziyetini göstermiştir[12]. Fakat o da, Osmanlı'ların Kuzey politikasının

[10] Barak Han'ın mektubuna göre; Hammer, VI, 68.

[11] Bak. Z. V. Togan, ayni eser, s. 106-7.

[12] *İstoriya Rossii*, ikinci kitap, cilt VI, fasıl 3.

anahatlarını görememiş ve hadiseyi bu çerçeve içerisinde manalandıramamıştır.

Hakikatte Osmanlı'ların, İstanbul'u zaptettikten sonra, Kuzey'de faal ve mütecanis bir siyaseti olmuştur. Astırahan seferi de bunun yeni şartlara göre bir tezahüründen başka bir şey değildir.

Fatih Mehmet (1451-1481), İstanbul'u aldıktan sonra, bir sıra seferlerle Karadeniz'i bir Osmanlı gölü haline getirdi. Bilhassa 1475 yazında, Kırım'ın cenup kıyılarıyle Azak ve Çerkezistan kıyılarında Osmanlı hakimiyeti yerleşti; Kırım Hanlığı Osmanlı himayesi altına girdi[13]. 1476 da Lehistan'ın Karadeniz'e çıkma politikasına âlet olan Buğdan Beyliği cezalandırıldı. Böylece, Boğazlar'da tam hakimiyetini kurduktan sonra, Karadeniz'de Ceneviz koloni imparatorluğunu tasfiye ederek, bu denizin kuzey kıyılarında yerleşen Osmanlı İmparatorluğu, Doğu-Avrupa siyasetinde büyük bir devlet sıfatiyle üstün nüfuzunu hissettirmeğe başladı, ve bu esnada Ukrayna, Beyaz Rusya ve Lehistan'ı idaresi altında toplamış olan kudretli Yagellon'lara ve Kırım'ı tekrar hakimiyeti altına almak isteyen Altın-ordu hanlarına karşı Kırım-Moskof blokunu tuttu. Moskof Knazlığı, bu tarihte, Yagellon'larla gayri müsavi şartlar içinde mücadele eden ve Altın-ordu hakimiyetinden temamiyle kurtulmaya çalışan bir prenslik, ikinci derecede bir devletten başka bir şey değildi. Altın-ordu'daki taht kavgaları neticesinde kurulmuş olan Kırım Hanlığı ise, Saray hanlarına karşı, kudretli Osmanlı Sultan'ına dayanmak ve Moskova ile müttefik kalmak zaruretini duyuyordu. Hatta Kırım, 1476 da Altın ordu hanı Seyid Ahmed'in bir istilâsından, ancak Osmanlı müdahalesiyle kurtulabilmiş[14] ve Fatih Mehmet, Han'ın yeni taarruzlarını önlemek için kendisine bir ihtar mektubu bile göndermişti[15]. İşte böylece, Kırım-Moskof bloku, bu kudretli hâmi sayesinde ayakta duruyordu. Esasen Hanlık, Osmanlı'arla Moskova arasında doğrudan doğruya münasebetler tesisi için Padişah yanında

[13] Şimdi bak. bizim, *Yeni vesikalara göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı tâbiliğine girmesi ve ahitname meselesi*, Belleten, Sayı 30, 1944. Burada, Mengli Giray'ın ve Emineк Mirza'nın Topkapı Sarayı'nda meydana çıkan mektuplarına göre vakanüvislerin sebep olduğu hatalı görüşler düzeltilmiştir.

[14] Bak. *Kırım Hanlığının tâbiliği*, 210-212.

[15] Bu mektup için bak. ayni makale, 213-216.

tavassutta bulunmakta da gecikmedi; 1492 den itibaren Osmanlı Sarayı ile Moskova arasında ilk diplomatik münasebetler kuruldu [16]. 1475 den beri Osmanlı himayesinde bulunan Kırım Hanlığı, tâ kuruluşundan XVI. asır başlarına kadar Moskova ile müttefik olarak en sıkı bir iş birliği halinde bulunmuştur [17]. Kırım'ı tekrar Altın-ordu birliği içine almağa muvaffak olan Seyid Ahmet Han'a karşı Osmanlı Padişahı, Kırım Hanlığını ihya etmeseydi, Moskova, Altın-ordu'dan ve Litvanya-Lehistan'dan gelen büyük baskılara karşı, şüphesiz, güç dayanabilirdi. Burada hatırlatmağa lüzum yoktur ki, Altın-ordu Hanlığına son öldürücü darbeyi vuran, Altın-ordu'nun payitahtını yerle bir eden de Kırım Hanlığıdır (1502) [18]. Osmanlı Devleti, Kırım-Moskova Blokunun galebesini temin etmekle, şüphesiz, Moskova'nın siyasi yükselişi için sahayı hazırlamıştır. Esasen Osmanlı'ların bu genç devletler yanında yer alması üzerinedir ki, eskiden Doğu-Avrupa'da hegemonya için birbirine rakip bulunan Altın-ordu ile Yagellon'lar devleti, onlara karşı ittifak etmek mecburiyetini duymuşlardır. Fatih Mehmet, Kırım'da eski hakimiyetini kurmak isteyen Altın-ordu hanlariyle, Bugdan'da, Karadeniz kıyılarında yerleşmek isteyen Yegellon'lara karşı başka bir politika da takib edemezdi. Osmanlı Devleti, bu tabii yolda yürüyerek, Altın-ordu ortadan kalktıktan sonra bizzat Kırım Hanlığı Karadeniz için tehlikeli bir şekilde kuvvetlenip istiklâl temayülleri gösterince, bu sefer ona karşı Moskova'ya müsait bir durum almaktan da çekinmedi. Cengiz Han'ın torunu Batu Han'ın kardeşi Tukay-timur soyundan gelen Kırım hanları, Saray tahtının meşrû vârisleri oldukları iddiasiyle Kırım merkez olarak Altın-ordu İmparatorluğunu birleştirmek ve canlandırmak, yani Doğu-Avrupa'da kendi hegemonyalarını kurmak emelinde idiler. Osmanlı devletinin kuzey siyasetinin esası ise temamiyle belli idi: Kuzey'de, kendisinin Karadenizdeki hakimiyetini tehdit edecek büyük bir devletin kurulmaması ve Doğu-Avrupa'da birbirine rakip muhtelif devletler arasındaki kuvvetler muvazenesinin devam etmesi. Kırım Hanlığı, Osmanlı himayesinde kaldıkça, Padişah kendi lehine bu siyasi muvazeneyi

[16] V. D. Smirnov, *Krimskoe Hanstvo*, 1887, s. 339.

[17] B. Spuler, *Die goldene Horde, die Mongolen in Russland* 1223-1502, Leipzig 1943; Smirnov, *Krimskoe Hanstvo*.

[18] Bak. Spuler, aynı eser, 204 vd.

muhafaza edebilmek için en kuvvetli vasıtaya sahip sayılırdı. Onun için, I. Mehmet Giray gibi Kırım'da müstakil büyük siyaset peşinde koşan Giray'lara karşı İstanbul, daima büyük bir titizlik gösterecektir.

Altun-ordu'nun ortadan kalkmasından sonra Kırım'ın, onun vârisi gibi ortaya çıkması üzerine, Hanlık'la Moskova arasındaki eski ittifak da şiddetli bir rekabete döndü. Hanlık, 1511 de Moskova'nın can düşmanı Yagellon'larla ittifak etti; bu ittifaka göre Hanlık, Volga havzasını alıyor ve batıda Beyaz Rusya ve Ukrayna'da eski hakimiyet hakkını temamile Yagellon'lara bırakıyordu [19].

Moskova'ya karşı düşmanca politikanın ilk mümessili Mehmed Giray (1514-1523) oldu [20]. O, daha babasının sağlığında, Kalgay sıfatiyle Moskof Beyliği'ne karşı tahribkâr seferlerine başlamıştı. 1516 da Riazan, ertesi yıl Tula bölgelerini tahrip etti. Sulh için Moskova'ya şu şartları koşuyordu: Büyük Knaz, Kırım Hanı'na yıllık maktû bir vergi verecek, Kazan Hanı Mehmed Emin ölünce yerine Abdüllâtif'in geçmesine engel olmıyacak, Astırahan'ın Kırım tarafından zaptı için yardımcı kuvvet gönderecek. -Vasili, vergi haricinde diğer bütün şartları kabul etti (1519) [21]. Knaz'ın, Kazan hakkında taahhütlerini yerine getirmemesi yüzünden hükümsüz kalan bu muahade, bilhassa Kırım Hanlığı'nın gayelerini göstermek itibariyle dikkate değer. Kırım Hanı, Moskova'ya karşı mücadeleye devam ederken, Mehmet Giray'la aralarında şahsi bir düşmanlık da olan Yavuz Selim [22], İstanbul'da Moskof elçilerini çok müsait bir şekilde karşılamaktan çekinmiyordu. Hatta 1512-1514 yılları arasında İstanbul'da bulunan Rus Elçisi M. Y. Aleksev (Gostenkov) ve 1414 Mayıs'ında Moskova'ya varan Osmanlı elçisi Kemal bey

[19] Tafsilât için A. Zihni Sosyal ile beraber hazırladığımız ve yakında neşredeceğimiz *Kırım Hanlığı Tarihi*.

[20] Onun tahta çıkışını Lane Pool-Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*'de ve Hasan Ortekin, *Kırım hanlarının şeceresi*'nde (İstanbul 1938), 1515 de gösterirler. Gülbün-i Hanan'a göre (s. 9) Mengli Giray, 919 Zilhiccesinde - 1514, I. ay - ölmüştür; Es-seb'üs-seyyar (s. 86), Mehmet Giray'ın culûsunu H. 920 başlarında - 1514 ikinci ayı - gösterir. Buna göre Mehmet Giray'in culûsu muhakkak 1514 başında olmalıdır.

[21] Karamzin, VII, 117.

[22] Mehmet Giray mustakillen «Tatar türesince» hanlık tahtına oturmuş ve culûsunu İstanbul'a bildirmemişti. Daha Selim'in şehzadeliğinde başlıyan düşmanlıkları hakkında bak. Saadettin, *Selimname*, *Tac-üt-tevarih* II, Zeyl, 604 ve *Es-seb'-üs-seyyar*, 82-86.

vasıtasiyle iki devlet arasında ittifak müzakereleri yapıldı (1519); Moskova, İstanbul'a gönderdiği, V. A. Korobov (1515-1516), D. Stepanov (1519), B. Y. Golohvastov (1519-1521) ve Kanuni Süleyman devrinde V. M. Gubin (1521), J. S. Morozov (Brjuhov) ve R. Kozlyaninov (1523) adlı elçileriyle Osmanlı devletiyle sıkı diplomatik münasebetler idame etti ve bir ittifak imzalamak için ümitle gayretlerini tekrarladı. Ancak 1523 den sonra bu yolda bir teşebbüs görülmedi [23]. İstanbul'da B. Y. Golohvastov, Mehmed Giray tarafından Rus'lara temayül ettiği için idam olunan Ahmet Giray'ın oğlu Himmet Giray'la da temasa gelmişti. Onu, Moskova'ya gelmeğe teşvik ediyor ve Yavuz Selim'in kendisini Mehmed Giray Han yerine Kırım tahtına çıkartmak istediğini Moskova'ya müjdeliyordu[24]. Kanuni Süleyman da, culûsunu tabrik için V. M. Gubin'i elçi gönderen Büyük Knaz'a karşı müsait bir durum aldı ve onun isteklerine uyarak Kırım Hanı'na, Moskova'ya taarruz etmemesini ihtar etti [25]. Beri taraftan Mehmed Giray da, İstanbul'a yeni padişahı tebrik için, beylerinden Rus düşmanlığı ile tanınan Abdurrahman'ı gönderdi. Mektubunda, bizzat gelip kulluğunu sunamadığı için af diliyordu [26]. Şüphesiz Osmanlı devleti, Moskof Knazlığı'nı Kuzey'de siyasi muvazenenin bir unsuru telâkki ettigi gibi, Litvanya-Lehistan'a karşı yaptığı savaşlar sebebiyle de tabii bir müttefik sayıyordu. Mehmed Giray, Padişah'a tâbiliğini ifade etmekle beraber, beri tarafta Leh kıralı Sigismond ile ittifakını yeniledi (1520)[27] ve Moskof'lara karşı kat'i taarruza geçti. Kardeşi Sahip Giray'ı bir ordu ile Kazan üzerine göndererek Kazan tahtına oturttu [28]; kendisi de büyük bir ordu ile Moskova üzerine harekete geçti. Oka'nın berisinde genç Prens Belski kumandasındaki orduyu perişan ederek nehri aştı ve Moskova karşısında Vorobiyef tepeleri üzerinde ordugâhını kurdu. Karamzin'in dediği gibi, bu müthiş istilâ, Rus'lara Batu ve Toktamış günlerini hatırlatıyordu. O

[23] bak. B. Spuler, *Europäische Diplomaten in Konstantinopel...*, Yahrbücher für Geschichte Osteuropas, Yahr. 1, Heft 3, 1936, s. 427.

[24] Karamzin'den naklen Howorth, *Hist. of the Mongols*, II, 471.

[25] Hammer, V, 19.

[26] Han'ın mektubu ve Padişah'ın cevabı: Feridun I, 501-503.

[27] Muahede metni için bak. H. Feyizhan - V. Zernov, *Kırım yurtuna ve oltaraflarga dair bolgan yarlıklar ve hatlar*, Petersburg 1864, S. 3-5.

[28] *Es-seb'üs-seyyar*, 90.

sırada Moskova'da bulunan Avusturya elçisi Herberstein, şehirdeki paniki canlı satırlarla tasvir ediyor [29]. Han, vergi taahhüdü üzerine geri çekildi. 1522 baharında Büyük Knaz, kuvvetli bir ordu ile Oka üzerinde Kırımlı'ların yeni bir istilâsını beklerken, Padişah'ın elçisi Mengûplu İskender, efendisinin dostça duygularını sunmak üzere Moskova'da idi. Keza Kefe ve Azak paşaları, Vasili ile dostça münasebetlerde bulunuyorlar ve Han'ın sefer hazırlıkları hakkında gizlice haber gönderiyorlardu [30].

Mehmed Giray, Kazan'ı Kırım'a bağladıktan sonra 1522 kışında Astırahan'ı da zaptetti [31]. Böylece o, Altın-ordu Hanlığını Giraylar idaresinde tekrar canlandırmış olduğu bir anda, rakip Nogay'lar tarafından katlolundu (1523 ikinci teşrin)[32] ve eseri de birdenbire çöktü. Bunun üzerine Astırahan'a, Moskof'larla ittifak etmiş olan eski han Hüseyin tekrar gidip yerleşti. Moskof Knazı, Kazan'da da Sahip Giray'ı atıp kendi taraftarını han yapmak için bu tarafa 1523 ve 1524 yıllarında büyük ordular (Herberstein'e göre 180 bin kişi) sevketti. Sahip Giray, Kazan'ı yeğeni Safa Giray'a bırakarak Padişah'tan yardım istemek ve Kırım Hanlığını elde etmek için İstanbul'a gitti. Bir rivayete göre o, Kazan'a han olduğu zaman hutbeyi Padişah adına okutmuş, yani Kırım Hanı gibi Osmanlı'ların yüksek hakimiyetini tanımıştı[33]. Solovyev'e göre daha III. İvan zamanında Osmanlı elçisi Moskova'da Kazan'ın Padişah'a ait olduğunu ilân etmişti [34]. Herhalde daha bu tarihlerde Kazan, Moskof emellerine karşı Giray'lar vasıtasiyle Osmanlı Padişahı'nın himayesini arıyordu. Ayni tarihte İstanbul'dan Kırım'a Han gönderilen Saadet Giray'la (Mayıs 1524)

[29] İngilizce tercümesi Howorth'da, II, 471 vd.

[30] Karamzin, cilt V. 230 no. lu haşiye.

[31] *Es-seb'üs-seyyar*, 87; *Sahaif-ül-ahbar* II, 695.

[32] bak. *Es-seb'üs-seyyar* 87, *Umdet-üt-tevarih*, 98. 1549 dan önce İtil'in batısında Nogay Mırzalarına tâbi hiçbir kabile bulunmadığı hakkında Z. V. Toganın ifadesi (*Türkistan*, 109) ihtiyatla karşılanmalıdır. Kırım kaynakları, Mehmed Giray'ın Astırahan seferine giderken Nogay Mırzalarından Mamay (Orak Mamay) la birleştiğini ve dönerken Nogay'lar tarafından katledildiğini söylemekte müttefiktirler. Bk. *Es-seb'üs-seyyar*, 87. *Umdet-üt-tevarih* 98 ve *Sahaif-ül-ahbar* II. 695.

[33] Şahabeddin Mercânî, *Müstafâd'ül-ahbâr fi ahvâl-i Kazan ve Bulgar* II, 127.

[34] *Istoriya Rossii*, kitap II, cilt VI s. 91.

bizzat Kırım üzerinde de Osmanlı hakimiyetinin kuvvetlendiğini görüyoruz [35]. İstanbul'a bağlı olan ve içerde kendisini sağlam hissetmiyen Saadet Giray Han, Moskova ile uzlaşma siyasetine başvurdu. Fakat ona karşı müstakil Hanlık ananelerine bağlı rakip han sıfatiyle İslâm Giray, Kırım'da uzun ve kanlı bir iç savaşa sebep oldu. Bu, tabii en ziyade Moskova'nın işine yaradı. Nihayet Büyük Knaz, Kazan'dan Safa Giray'ı attırarak kendi adamı Can Âli'yi han yaptırmağa muvaffak oldu (1532 baharı). Ayni tarihte Kırım Hanlığı'na, Padişah tarafından eski Kazan Hanı Sahip Giray tayin olundu (Eylûl 1532). Padişah, onun yanına 60 topçu, 300 cebeci, 1000 sekban, 40 müteferrika, 30 çavuş, 60 timar ve zeamet ehlinden ibaret bir yardımcı kuvvet de verdi [36].

Nihayet İslâm Giray'ı ortadan kaldırmağa muvaffak olan Sahip Giray Han, Moskova'ya karşı serbestçe harekete geçmek imkânını buldu. Kazanlı'lar Rus mahmisi Can Âli Han'ı öldürerek Safa Giray'ı tekrar başlarına getirdiler (1535). Kırımlı'lar cenuptan taarruz ederken Safa Giray da Volga üzerindeki Rus şehirlerine karşı muvaffakıyetli taarruzlara başladı. Birçok şehirlerle beraber bir aralık Nijni-Novgorod'ı zaptetti ve Knazlığın kalbine kadar sokuldu [37]. 1541 de Kırım Hanı Sahip Giray, bizzat, büyük bir ordu ile Moskova üzerine sefere çıktı. Oka nehrini, ordusundaki Osmanlı topçuları himayesinde sallarla aşıyordu. Fakat birdenbire Moskofların hayret ve sevinci karşısında ricat ettiği görüldü. Çünki gerisinde âsî Nogay kabilelerinin tehdidi edici hareketlerini haber almıştı [38]. Bununla beraber ertesi yıllarda Kalga Emin Giray kumandasında

[35] İstanbul, Kırım beylerinin «Cengiz yasasına göre» han seçtikleri Gazi Giray'ı tanımadı ve Saadet Giray'ı han gönderdi; bu mücadeleler hakkında bizim, *Kırım Hanlığı tarihi.*

[36] Hammer'de (V, s. 238) bunların «300 topçu, 300 silâhcı, 1000 yeniçeri» olarak gösterilmesi yanlıştır. Hammer, bu malûmatı *Es-seb'üs-seyyar*'dan almışsa da orada (bak. Kâzım bik tab'ı, Kazan 1832, s. 91) bizim yazdığımız gibidir. Ayrıca karşıla: *Gülbün-i-Hanan*, 15; Hammer'in Osmanlı Tarihi'nde Kırım hanlarına dair verilen malûmat çok yerde yanlışlarla doludur.

[37] Bak. Hadi Atlasî, *Kazan Hanlığı*, 167-171.

[38] Han, Knaz'a gönderdiği mektupta diyordu ki: «Oka nehrinden dönüyorum, sebebi Baki beydir, evvelâ onun cezasını vereceğim, sonra da seninle hesaplaşırım», Sahip Giray tarihi; *Umdet-üt-tevarih*, 106; Karamzin (VIII, 28-29), bunu sırf Rus mukavemetine atfetmekle bir taraflıdır.

Kırımlı'lar, Moskof Knazlığı'nın cenubuna, Riazan, Seversk, Odoef, Bielef'e yıkıcı istilâlarına devam ettiler.

Fakat şimdi Kırım Hanı, Osmanlı'lar tarafından da desteklenmekle beraber, karşısında yalnız Moskof'ları bulmuyordu. Ruslar, Nogay'lar arasında, Kazan ve Astırahan'da, hattâ tâ Kafkaslar şimalinde Çerkezler arasında müttefikler bulmakta idiler. Kazan ve Astırahan'da, bilhassa Moskova'nın gittikçe artan ticarî - iktisadî faaliyetine bağlanan yerli tüccarlar arasında Moskova taraftarı kuvvetli partiler teşekkül etmişti. Gerçekten Kırım Hanı'nın da bu tüccarları himaye ettiğini görüyoruz. Meselâ Astırahan Hanı Yagmurçi (Yamgurçi), Kazan'dan gelen 120 tüccarı, Kırım taraftarı oldukları bahanesiyle yağma ve çoğunu katletmişti; kurtulanlar Kırım Hanı'na şikâyete gelerek onu Astırahan'a karşı sefere teşvik ettiler (1549) [39]. Fakat şimdi Garbın eşyası — İngiliz çuhaları ve demir mamûlatı— Kazan ve Astırahan'a Moskova yoliyle gelmekte idi ve step malları, Rus pazarlarına akmakta idi [40]. Volga (İtil) in şarkındaki steplere hâkim olan ve Kazan-Astırahan'da ekseriya Kırım hâkimiyetine karşı cephe alan Nogay kabileleri, 1558 yılındaki büyük kıtlıkta ancak Rusya'dan gelen ekmekla kırılmaktan kurtuldular [41]. Rus pazarlarına at, davar, deri gibi step mallarını getiren ve karşılığında diğer ihtiyaçlarını alan Nogay'lar üzerinde Moskof knazlarının nüfuzu gittikçe kuvvetlendi. İsmail Mirza idaresindeki büyük bir kısım Nogaylar (Ulu-Nogay'lar) daha Sahip Giray devrinde Moskof nüfuzuna girdiler. Buna karşı Yusuf Mirza idaresindeki kabileler Kırım-Osmanlı nüfuzunu tanıyorlardı. Kanunî Süleyman'ın, Yusuf Mirza'ya "Emir-ül-ümeralık„ payesi gönderdiğini biliyoruz. Bunlar, Sahip Giray devrinde Kırım tarafına geçerek "Kiçi-Nogay„ adiyle tanındılar [42]. Rus dünyası ile Osmanlı İmparatorluğu

[39] *Umdet-üt-tevarih*, 108-109.

[40] Z. V. Togan, 93, 114. [41] Z. V. Togan, 110.

[42] *Es-seb'üs-seyyar* (s. 105) Edigu evlâdına tâbi olan 9 Nogay kabilesinden 8 inin adlarını veriyor: Mansur, Orak, Mamay, Ur-Mehmet, Kasay, Tokuz (طقوز?), Yedicek, Camboyluk. Sahip Giray, bunlardan Orak, Kasay, Ur-Mehmed ve Tokuz kabilelerini İtil (Volga) ve Don boylarından Karadeniz şimaline, Bucak havalisine yerleştirdi. Yedicek'ler ve Camboyluk'lar Kuban nehri boylarına göçtüler. Z. V. Togan, bu büyük muhaceretin 1558 deki büyük kuraklıktan ileri geldiğini ve böylece Don - İtil boylarının boşaldığını söylüyor (*Türkistan*, 110 vd.). Bu halin, Kazak'ların yayılmasını ve Rus istilâsını kolaylaştırdığına şüphe yoktur (bak. ayni eser, 115).

arasında, Karadeniz-Volga steplerine hâkim bulunan Nogaylar, bu devirde büyük siyasi roller oynadılar (Onlardan sonra ayni rolü Kazak'lar oynayacaklardır). İsmail Mirza'ya tâbi Nogay'lar, bilhassa Kazan ve Astırahan'da Kırım teşebbüslerini suya düşürerek Rus hakimiyetinin yerleşmesine yardım ettiler. Fakat Kırım tarafına geçen Nogay kabileleri de (Kiçi-Nogay'lar), Kırım Hanlığı'na büyük güçlükler çıkarmaktan geri kalmadılar. Bizzat Kırım, bir Nogay istilâsı tehlikesine maruz kaldı. Sahip Giray, Dnieper - Don arasındaki Nogay'larla çetin mücadelelerden sonra bunları itaat altına alabildi[43]. Burada da ancak, Altınordu'yu mahva götüren ayni âmilleri görüyoruz. Şüphesiz Osmanlı himayesi olmasaydı, Kırım da, ayni feodal kabile mücadeleleri içinde, az zamanda Moskova'nın nüfuz ve hakimiyeti altına düşecekti[44]. Ayni devirde Çerkezler arasında da Moskof nüfuzu, Kırım için tehlikeli bir şekilde yayılmak istidadı gösteriyordu. Bu devirde Hazar denizi ile Karadeniz arasındaki steplerde, Don ve Kuban ırmaklarına kadar yayılmış bulunan Çerkez'lerin[45] bir kısmı Osmanlı'lara tâbidi. Kuvvetli Jana beyi Kansavuk - on beş bin askeri vardı - Padişah'tan tuğ ve sancak alarak Osmanlı hakimiyetini tanımıştı[46]. Fakat aynı zamanda onların arasında Rus nüfuzu da yayılmağa başladı. Sonradan,1555'de Beştav Çerkez'leri doğrudan doğruya Çar'a tâbiliklerini sundular[47]. Dört sene sonra da Çar'dan, Hıristiyanlığa girmek için rahipler ve Tatarlar'a karşı girişecekleri harekâtı idare için subaylar istediler; Çar, buna müsaraatle cevap verdi[48]. Çerkez'ler, Kırım'ın düşmanı olan Nogay'larla ve Astırahan'daki rakip hanlarla müşte-

[43] 1546'da «*Nogay Kırgını*» denilen katliâmlar için bak. Sahip Giray tarihi; *Umdet-üt-tevarih* 107 ; *Es-seb'üs-seyyar*, 92-93 ; *Sahaif-ül-ahbar* II, 700-701. Bu Nogay'ların Kırımlı'larla mücadeleleri sonraki asırlarda da devam etti ve Hanlığın zayıflamasında başlıca amillerden oldu. XVII. asırda Osmanlı devleti, yanlış bir siyasetle, Hanlığa karşı Nogay Kantimur Mırza'yı tahrik edecektir.

[44] 1736 tarihine doğru Kırım Hanı'nın divan kâtibi Kefeli İbrahim şu dikkate değer ifadeyi kullanıyor: Osmanlı devleti himaye etmeseydi, Kırım Tatarlarının da mahvolması şüphesizdi. Çünkü Osmanlı devleti için, Moskof'ları Karadeniz'den uzaklaştırmak en mühim işlerdendi: «Tevarih-i Tatar han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt'i Kıpçak ülkelerinindir». C. Seyid Ahmet Kırımer neşri, S. 30.

[45] bak. Sahip Giray tarihi ; Mırza Bala, *Çerkesler*, İslâm Ansiklopedisi.

[46] Sahip Giray tarihi, *Umdet-üt-tevarih*, 107.

[47] Klaproth'dan naklen Howorth II, 490.

[48] Karamzin VIII, 351.

reken hareket etmeğe başladılar[49]; Taman yarımadasında yağma ve taarruzlara giriştiler. Nihayet Kefe'deki Osmanlı valisinin de teşvikleri üzerine[50] Sahip Giray, Çerkez kabileleri - o arada Kansavuk- üzerine bizzat dört büyük sefer yaptı ve bunları şiddetle tedip etti[51]. On sene sonra Azak kalesine karşı Rus - Kazak'larla birlikte taarruzlarını göreceğimiz bu Çerkez'lerin, bizzat Don Kazak konfederasyonunun teşekkülünde büyük rolleri olmuştur. Çerkez'leri ezen Kırım Hanı, nihayet 1549 da Astırahan'ı Osmanlı toplarının yardımiyle bir daha zaptetmeğe muvaffak oldu[52]. Böylece, Osmanlılar tarafından himaye edilen Kırım Hanı, Kazan ve Astırahan'ı kendine bağlamış, Kafkasya'da Çerkez'leri ve steplerde Nogay'ları ezmişti; Kuzey'de de mütemadi taarruzlariyle Moskova'yı daimî bir baskı altında tutuyordu. Fakat Sahip Giray'ın eseri de, 1523 de olduğu gibi birden yıkıldı. Onun bu derece kudretli bir hale geldikten sonra müstakil hareketlerde bulunması, Padişah'tan Gözleve iskelesini istemesi İstanbul'da kaygı uyandırdı[53]. Sadrâzam onun, kendisine yukardan bakmasına tahammül edemiyordu. 1549 da Sahip Giray İstanbul'dan, ölen Safa Giray yerine Devlet Giray'ın Kazan'a han gönderilmesini istedi. Fakat Devlet Giray, zâhirde Kazan Hanı sıfatiyle, Kırım'a han gönderildi ve Sahip Giray, Taman kalesinde katlolundu[54]. Bu esnada IV. İvan, rüşt çağına erişmiş ve 1547 yılı başında Moskof'ların ilk Çarı (İmparatoru) olarak taç giymişti[55]. Artık Moskova kendini, yıkılan Bizans'ın yerine "Üçüncü Roma„ sayıyordu[56].

[49] Kırım'a düşman olan Yagmurçı Han, rakibi Ak-Köbek Hanı Çerkez'lerin yardımiyle katledip yerine geçmişti.

[50] Sahip Giray tarihi; *Umdet-üt-tevarih*, 107.

[51] Sahip Giray tarihi'nde bu seferler tafsilâtiyle anlatılmıştır.

[52] *Umdet-üt-tevarih*, 109 ; Howorth, II. 354 - Onun ordusunda, 20 topla yeniçeriler vardı.

[53] bak. *Es-seb'üs-seyyar* 94 ; *Umdet-üt-tevarih*, 110.

[54] *Es-seb'üs-seyyar*, 93 v. d. ; Sahip Giray tarihi ; *Umdet-üt-tevarih* 109 vd.

[55] Ruslar, Altın-ordu hanlarına «Çar» unvanını veriyorlardı (Rambaud, *His. de la Russie* 218 ; A. Eck, *Moyen Âge russe*, Brüksel, s. 34 not 1). Fakat Knazlar, şüphesiz Kilise adamlarının tesiriyle kendilerini Bizans imparatorluk ananesine bağlıyorlardı. IV. İvan'ın Çarlığını, Kırım Hanı ve Padişah uzun zaman tanımadılar. 1470 de padişah ona halâ Moskof beyi diye hitap ediyordu: Feridun, II, 465.

[56] bak. Platonov, *La Russie moscovite*, Paris 1932, s. 81-85.

Ayni tarihte Kırım Hanlığiyle Moskova arasında Kazan ve Astırahan üzerindeki mücadele de en buhranlı devresine giriyordu. Çok geçmeden yeni Moskof Çarı, Kazan'ı çetin ve kanlı savaşlardan sonra zapta muvaffak oldu (1552). Devlet Giray Han'ın ordusiyle Oka'ya kadar ilerliyerek geriden yaptığı tehdit buna mani olamadı. Kazan, bir Rus vilâyeti haline getirildi. Şimdi tehlike Astırahan üzerinde dolaşıyordu. Astırahan Hanı Yagmurçı Han, Osmanlı Padişahı'nın nüfuz ve tesiriyle eski rakibi ve Nogay reisi Yusuf'la ittifak etti. Fakat bir kısım Nogay kabilelerini kendisine bağlamış olan Çar, yanında mülteci bulunan Derviş Han'ı bir Rus-Kazak ordusiyle Astırahan üzerine gönderdi. Yagmurçı maglûp olarak Azak'a Osmanlı'ların yanına kaçtı (1554)[57]. Derviş Han da Ruslar'ın tahakkümüne fazla tahammül edemedi. Kırım hanzadesi Kasbulat'ı Kalga (veliahd) tayin etti[58] ve nihayet isyan bayrağını kaldırdı. Moskof'lar kat'i darbeyi vurmak için harekete geçtiler. Astırahan'ın yardımına koşan Kırım Hanı'nı, yolda, Şeremetiyef (bizim tarihlerde Şermet-oğlu) kumandasında Kırım üzerine yürüyen başka bir Rus ordusu durdurdu; Devlet Giray, çetin bir savaştan sonra Kırım'a dönmek zorunda kaldı[59]. Öte taraftan Derviş Han da Astırahan'da fazla mukavemet edemiyerek yine Azak'a, Osmanlı'ların yanına sığındı. Çar, Astırahan'ı bir Rus vilâyeti olarak İmparatorluğuna ilhak etti (1556). Böylece Moskof'lar, yalnız Volga havzasında yerleşmiyorlardı; şimdi Hazar deniziyle Karadeniz arasında Nogay'lar, Don üzerinde Kazak'lar, Kafkas kuzeyinde Çerkez'ler ekseriyetle Moskova'ya tâbi idiler. Moskof nüfuz ve hakimiyeti Kafkas'lara ve Karadeniz'e kadar uzanıyordu. Bu hadiseler Doğu-Avrupa tarihinde yeni çağın hakikî başlangıcı sayılmalıdır. Kırım Hanlığı, Altın-ordu İmparatorluğunun mirası için yarım asırdır yaptığı tarihî mücadeleyi kaybetmiş, Doğu-Avrupa'da Moskof üstünlüğü, Çarlık artık kati olarak

[57] Yagmurçı 1569 da Rodos'ta sürgündü (Bak. A. Refik, 5).

[58] Karamzin VIII, 218.

[59] *Es-seb'üs-seyyar* 98-99; Karamzin, II. 273-74; *Es-seb'üs-seyyar*, «Şermet oğlu» na karşı bir savaşla neticelenen bu seferden bahsederken Rus kaynaklariyle temamiyle uygundur. Buna göre Devlet Giray'ın bu seferi 1556 tarihine aittir. Howorth'ın (II, 484) ve sonra Smirnov'un (423 vd.) *Es-seb'üs-seyyar*'da tarihsiz olarak anlatılan bu seferi, Devlet Giray'ın Hanlığının başlangıcında göstermeleri yanlıştır.

kurulmuştu. En az 1300 yıldır bir Türk Yurdu olan Doğu-Avrupa steplerinde hakimiyet, Slav'lara geçiyordu. Bu, ayni zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzeyde seksen senedir takip ettiği muvazene siyasetinin de yıkılması ve Karadeniz'in doğrudan doğruya tehdit altına düşmesi demekti. Moskova'nın derhal Hazar, Kafkas, Karadeniz arasında yollara hâkim yerlerde kaleler yapmağa girişmesi[60], ve bizzat Azak kalesi üzerine Kazak - Çerkez taarruzları, Osmanlı devletini ciddî olarak endişelendirmeğe başladı.

Ayni tarihte Rus devlet adamları, Altın-ordu'nun mirasını temamiyle ele geçirmek ve Karadeniz'e çıkmak için bizzat Kırım'a taarruz etmeği ciddî surette düşünmeğe başladılar. Fakat IV. İvan, Kırımlı'ların arkasında duran Kanunî'nin İmparatorluğuyle boy ölçüşemiyeceğini biliyordu. Bunun için o, taarruz kuvvetlerini Baltık üzerine göndermeği tercih etti[60a]. Böylece, Kazan ve Astırahan'ın düşmesini Moskof Çarlığının hakikî surette kuruluşu saymak gerektiği gibi[61], bu, Osmanlı İmparatorluğu için Rus meselesinin başlangıcı, Orta-Avrupa ve İran'dan başka kuzeyde yeni bir cephenin kurulması demekti. Fakat bu sırada Avrupa'da, Akdeniz'de Hıristiyan devletler, Şark'ta Safevî İmparatorluğu ile büyük mücadelelerine devam eden Osmanlı Devleti, kuzeyde derhal ve doğrudan doğruya bir reaksiyonda bulunmak imkânını bulamadı.

Bu tarafta Devlet Giray Han Moskof ülkelerine karşı seferlerine devam etti, 1557 de bizzat Tula'ya kadar ilerlediği sırada Kazak'lar, Özü nehri (Dnieper) ağzında İslâm-kerman'ı, Çerkez'ler Taman yarımadasında Taman ve Temruk kalelerini sıkıştırarak Kırım'ı doğudan ve batıdan çok tehlikeli bir duruma düşürdüler. Han, sür'atle ricat etmek zorunda kaldı ve Osmanlı yardımcı kuvvetleriyle Kazak'ları tekrar kuzeye attı. Ertesi sene kışın Kırımlılar, üç ordu halinde Riazan'a, Tula ve Kaşir bölgelerine saldırdılar. Fakat onların arkasından bir Rus kuvveti, Perekop (Or-kapu) berzahına kadar gelmek cesaretini gösterdi. D. Adaşef komutasında başka bir Rus kuvveti Dnieper'i sallarla inerek Kırım'ın batı kıyılarını yağma ve tahrip etti (1559). Fakat esir ettiği Os-

[60] IV. Ivan'a nâme: Feridun, II, 460.

[60a] Rambaud, *Hist. de la Russie*, 224-225.

[61] Rus halkı tarafından bu muvaffakiyetler en büyük bir millî zafer gibi karşılandı ve Çar'ın prestijini ziyadesiyle yükseltti. bak. Platonov, 108-110.

manlıları, Özü Paşasına göndererek Osmanlı'lara karşı hiç bir fena niyeti olmadığını da anlatmak istedi [62]. Yukarda da işaret ettiğimiz gibi, Moskof'lar, Osmanlı'larla açıkca ihtilâf haline gelmekten çekiniyorlardı. Rusya'ya karşı Kırım kuvvetlerinin akınları ertesi yıllar devam etti. Fakat Çarlık, güney hududunda bir sıra kalelerden mürekkep istihkâm sistemi ve yeni ateşli silâhlarla [63] bu akınları kırmakta artık güçlük çekmiyordu. Fazla olarak şimdi, cenupta Kazak'lar, Çerkez'ler ve Nogay'lar vasıtasiyle Kırımlı'ları kendi yurtlarında vurabiliyor, Osmanlı devletini bile telâşa düşüren karşı akınlar yaptırabiliyordu. Bugün Türk Arşivi'nde Osmanlı Divan kayıtlarında, Moskova'ya tâbi Kazak ve Çerkez'ler tarafından Azak'a, Taman yarımadasına ve Dnieper mansabına yapılan akınların İstanbul'daki akislerini takib edebiliyoruz [64]. Bunların en çok telâş uyandıranı, 1559 baharında Azak kalesinin Dimitraş (دیمتراش) adında bir Kazak reisi tarafından muhasarası oldu. Osmanlı ülkesinin en şimali noktasında bulunan bu kale, ilk defa bir Rus kuvveti tarafından kuşatılıyordu. İlk çarpışmada Kazak kuvvetleri dağıldı. Dimitraş "Rus tarafında tekrar on bin kadar asker toplayıp„ kale üzerine geldi. Bu orduda bulunan ve ileri atılan Çerkez'ler, kaleden çıkış yapan müdafiler tarafından şiddetle püskürtüldüler. Bu sırada, yukarda adı geçen âsi Jana beyi de kendi Çerkez kuvvetleriyle gelip muhasaraya katıldı. Kazak'lar nehir üzerinden, Çerkez'ler beri taraftan, Azak'a yeni bir taarruza hazırlanıyorlardı. Osmanlı'ların Kefe beyi, Çerkez'leri Dimitraş'la birleşmeden birdenbire basarak bozguna uğrattı, Kazak'lar da çekildiler [65]. İstanbul'dan Azak'ı muhafaza için sür'atle gemiler gönderildi [66]. Osmanlı'lar her an yeni bir taarruz bekliyorlardı. Özü

[62] Karamzin VIII, 439.

[63] bak. Eck, 449-451.

[64] Bu vesikalar, kısmen A. Refik tarafından Türk Tarih Encümeni Mecmuası'nda neşrolunmuştur: sayı 17 (94), 1926, s. 261 vd. Fakat A. Refik, bu vesikaların başında yaptığı hülâsada hatalara düşmüştür. Kazak reisi Dimitraş'ın (دیمتراش) H. 967 dan sonra Azak'a ikinci bir hücum yaptığını söylüyor (s. 264). Halbuki bunu istinat ettirdiği vesikada açık bir şekilde, geçen bahardaki seferden, yani 966 seferinden bahsedilmektedir (bak. A. Refik, vesika V).

[65] A. Refik, vesika V.

[66] A. Refik, vesika I. Bu gemiler düşmanın çekilmesi üzerine kışlamak üzere Kerç'e döndüler (Vesika II).

mansabından Çerkezistan'a kadar bütün Karadeniz kıyıları tehlike içindeydi. Kefe beyi, sahillerde iki gemiyle kol geziyor, yeni gemiler inşası için tersaneleri tamamlamağa çalışıyordu [67]. İstanbul'dan Azak'a nöbetci yeniçeriler tayin olundu ve yeniden yedi gemi gönderildi [68]. Öbür taraftan yine bu tarihlerde, Pşetuh (پشتوه) ve Can adlarındaki Çerkez beyleri Taman yarımadasına saldırıp yağmalarda bulundular. Kefe beyi bunlara karşı kanlı çarpışmalar yaptı. Bir müddet sonra Kırım Hanı, Pşetuh beyi ve "Moskov'a gitmeleri muhakkak olan„ Han ailesinden Can-pulat ve Can-temir sultanları ele geçirip hapsetmeğe muvaffak oldu [69]. İstanbul'dan Han'a yazılan hükümde deniyor ki: "bundan evvel memleketimize tâbi olan İslâm-kerman kalesi ma'mur iken Özü suyundan (Dnieper) kâfirler taarruz etmezlerdi. Şimdi her sene gelip taarruz ettikleri için Özü kalesinin acele tamirini emrediyorum„ [70]. Casusların getirdiği malûmata göre, 1560 baharında "Moskof beyi„ Nogay reisi İsmail Mirza ile (Astırahan'ın zaptında Rus'larla işbirliği yapan mahut Mirza) birleşip Dnieper tarafından Kırım'a taarruz edecek [71] ve Dimitraş da 80 bin kişi başında Don nehri üzerinden harekete geçecekmiş. Bu haberler üzerine Osmanlı hükümeti, telâşa düştü; Kefe beyine sıkı hazırlık emirleri gönderildiği gibi [72], Kırım Hanı'na da yakında gemilerle asker gönderileceği bildirildi [73]. Rumeli'de bir çok Sancak beylerine, askerleriyle Silistre beyinin kumandasında toplanarak harekete hazır olmaları emri verildi. Bütün bu emirleri Padişah bizzat takip ediyordu [74]. Fakat sonunda, Kırım Hanı'nın Rusya'ya taarruz için istediği askerlerin ve levâzımatın, nakliye güçlükleri yüzünden gönderilemiyeceği bildirildi ve kendisinin, vakit geçirmeden akın yapması, onun yerine Kırım'ı Osmanlı askerinin muhafaza edeceği yazıldı [75]. Gerçekten 1560 yazında Dimitraş'la Çerkezler,

[67] A. Refik, *X. yüzyılda açık deniz meselesi*, TOEM, sene 16, 261, vesika II.

[68] A. Refik, vesika II. ve V.

[69] A. Refik, vesika III.

[70] 23 safer 967-24 teşrinsani 1559 - tarihli hüküm: A. R. vesika III.

[71] A. Refik, vesika VI, fakat burada «kasd-i kadim» (قصد قدیم) değil, «kasd-i Kırım» (قصد قریم) okumalıdır.

[72] A. R. vesika VI. - bu yazı Padışah'a sunulup onun tarafından okunduktan ve begenildikten sonra gönderildi.

[73] A. R. vesika VII: Han hazretlerine hüküm.

[74] A. R. vesika VIII: Silistre beyi Sinan Paşaya hüküm.

[75] A. R. vesika IX: Devlet Giray'a hüküm; Karşıla. Feridun, II, 461.

Azak'a, sonra Adakale'ye taarruz etmek istedilerse de, Kefe beyinin donanma ile yetişmesi üzerine cesaret edemediler ve çekilip gittiler[76]. Şimdi Devlet, şimalde yeni taarruzlara karşı her an uyanık olmak mecburiyetini duyuyordu. Moskof İmparatorluğu, ileri kollarıyle birdenbire Karadeniz şimalinde Osmanlı hakimiyeti için tehditkâr bir duruma geldiği halde Çar, Osmanlı devletiyle açık bir ihtilâftan kaçınıyordu. Bu sırada Ivan, Han'a gönderdiği adamlar vasıtasıyla Kazak'ların kendi emri olmadan bu taarruz hareketlerine giriştiklerini bildiriyor, Dimitraş'ın 1560 daki taarruz teşebbüsünü önceden haber vererek "sonra bunu bizden bilmeyin„ diye mesuliyetten kurtulmak istiyordu[77].

Osmanlı hükûmetinin, ancak Avusturya ile sulh akdolununca (1562) kuzeyde harekete geçmek için bir karar verdiğini ve bazı plânlar hazırladığını görüyoruz. Han'a, ilk baharda Astırahan'a bir ordu gönderileceği, Don-Volga arasında bir kanal açılacağı, kendisinin de bu sefer için hazırlanması lâzım geldiği bildirildi. Moskova'nın Kırım'daki elçisi Nagoy, bu hususta Çar'a gönderdiği raporda diyor ki: "1563 senesi eylûlünde Türk Hünkârı, Devlet Giray Han'a gönderdiği bir çavuş vasıtasiyle ilk baharda Astırahan üzerine yürümek için hayvanları beslemesini ve ihtiyat kuvvetleri hazırlamasını emretmiştir; Türk Sultanı, Han ile beraber kendi şehzadelerini de yollayacak; onların da emrinde külli miktarda asker ve Yeniçeri olacaktır. Türk sultanı bin araba hazırlanmasını emrediyor. Türkler, büyük bir kuvvetle gemilerle Don ırmağı üzerinden İlavlya çayına kadar çıkacak, İlavlya'nın ağzında arabaları küçük gemilere yükliyerek küçük Çerepaha çayına kadar yedi verst mesafeyi kat'ettikten sonra bugünkü Kaçalinski mevkiinden itibaren Çerepaha çayının ötesinden, Volga ırmağına doğru ineceklerdi; Astırahan'a kuvvet göndermek için Türk'lere, Çerkez'ler-

[76] A. R. vesika XII.

[77] A. R. vesika X.-XVII. asırda Don Kazak'larının bu gibi taarruzlarının kendi emri haricinde olduğunu bildiren Çar'a Kırım Hanı, «madem ki bunlar bizim tâbiimizdir diyorsunuz, zaptetmesini biliniz» diye yazıyordu (V. Zernov - H. Feyizhan, *Yarlıklar*, 108). Bununla beraber Çar, bu Kazak'ları kendi tâbiiyetinde tutmağa önem veriyordu. 1557 de Kazak reisi Veşnevetski, Ha ı tarafından yerinden atıldığı zaman Çar, ona, kendi topraklarında Bielev şehrini vermişti (Karamzin, VIII, 269). Esasında bu Kazak'lar, Moskof devletinin Osmanlı ülkelerine doğrudan doğruya taarruza cesaret ettiği I. Petro zamanına kadar, Rus istilâsını, öncü kuvvetleri sıfatiyle hazırlıyacaklardır.

den, Nogay'lardan ve Kazan halkından heyetler gönderilmişti ve bütün bunlar Türk'lerle beraber hareket etmeğe hazır bulunuyorlardı. Astırahan Tatar'ları şehri zaptetmek için Türk kuvvetlerinin gelmesini bekliyorlardı. Şimali Kafkasya ahalisinin, hacca giderken Astırahan'a uğramalarına Rus Çarı'nın mani olması Türk Sultanı'nı çok kızdırmıştı. Devlet Giray, çavuşu geri gönderdi ve Moskof Çarı'nın kendisiyle sulh halinde yaşadığını bildirdi ve gönderdiği hususi bir adam vasıtasiyle Türk Sultanı'na, Astırahan'a kuvvet göndermemesini rica etti ve dedi ki: Bugün Astırahan'ı zaptetsen bile muhafaza edemezsin, Büyük Knaz onu yine geri alacak, arayerde boş yere insan kaybedeceksin„[78]. Fakat Kırım Hanı, İstanbul'dan ancak Moskof'lara karşı kendi ordusunu takviye edecek yardımcı kuvvetler bekliyordu. Bu fütuhat kararı onu şaşırttı. Osmanlı hakimiyetinin, Kefe ve Azak'ta olduğu gibi Don - Volga havzasında da yerleşmesi bizzat Hanlığı bir Osmanlı eyaleti durumuna düşürebilirdi. Onun, Padişah'ı bu fikirden vazgeçirmeğe çalışması şüphesiz en ziyade bu sebepten ileri gelmekte idi. Devlet Giray, Moskova'ya adam göndererek Padişah'ın bu kararını bildirdi ve Çar'a kendi isteklerini kabul ettirmek için bu tehditten istifade etmeğe çalıştı. Bu müzakerelerden anlıyoruz ki, Don ile Volga arasında bir kanal açma fikri daha bu zamanda bahis mevzuu olmuştur. Buna göre Osmanlı'lar Don ve Volga nehirleri üzerinde karşılıklı iki kale yapacaklar ve bunun arasında bir kanal açarak iki nehri birleştireceklerdir. Astırahan civarında üçüncü bir kale yapılarak bu bölge de Padişah'ın hakimiyeti altına alınacaktır. Han, Padişah'ın, kendi ricası üzerine bu seferden vaz geçtiğini de ilâve ediyordu. Çar, Han'a hediyeler göndererek büyük memnuniyetini izhar etti[79]. Devlet Giray, siyasetinde muvaffak olmuş, Çar, Han'ın elçisine Sahip Giray devrinde verilmiş hediyeleri (bu, bir nevi vergi oluyordu) vermeği taahhüt etmişti. Fakat Kırım devlet büyükleri, Mehmet Giray devrindeki verginin verilmesinde ısrar ettiler. Sonra Litvanya tarafından da teşvik olunarak, Kazan ve Astırahan'ın bırakılmasını talep ettiler. Bu isteklerin yerine getirilmesine imkân yoktu. Rus topraklarına karşı Kırımlı'ların yeniden akınları başladı. İki sene sürmüş olan mütareke devresinden sonra Han, Moskof'lar üzerine

[78] Solovyev. kitap II, cilt VI, 214-215.

[79] Solovyev, 215.

yapacağı yeni sefer için İstanbul'dan malzeme ve asker istedi. Padişah, Malta adasına sefer hazırlığı yapıldığını, Macaristan hudutlarında savaşların tekrar alevlendiğini öne sürerek, bu yardımın şimdilik tehir olunduğunu bildirdi, fakat Moskof'ların ezilmesini "vâcip„ gördüğünden, bu yardım gönderilinciye kadar savaştan geri kalmamasını yazdı [80]. Han, 1565 kışında, toplarla takviye olunmuş ordusiyle Rusya üzerine yürüdü, etrafta yağma ve tahriplerde bulunduktan sonra bir Rus ordusunun gelmesi üzerine çekildi [81].

Osmanlı Sarayı, son hadiselerden sonra artık Kuzey'de kati harekete geçmenin zamanı geldiğini kesin olarak anlamıştı. Kazan ve Astırahan'ın Moskof'lar elinden alınması, Kuzey'de Osmanlı nüfuz ve hâkimiyetinin takviyesi bir zaruret olarak kendini hissettirmekte idi. Fakat ihtiyar Padişah, şimdi, hâdiselerin zoruyla Orta - Avrupa'ya son seferine hazırlanıyordu (Sigetvar muhasarası, 1566). Hattâ, bizzat bu sefer için Kırım'dan kuvvet ayırıp göndermek icabetti: Macaristan'a Kalgay Mehmed Giray komutasında 20 bin kişilik bir ordu gönderildi [82].

***

Osmanlı Padişah'ı yalnız Rus'ların Karadeniz ve Kafkaslar üzerinde teşkil ettiği siyasî tehlikeyi önlemek için değil, Kuzeyde ve Orta - Asya'daki müslümanlar nazarında "Halife-i rûy-i zemin„ sıfatiyle haiz olduğu dinî nüfuzu korumak için de harekete geçmeğe mecburdu. İslâmiyetin en büyük hükümdarı ve hâmisi sayılmakta idi. Onu, islâmiyetin hamisi yapan en mühim sıfatı, Mekke ve Medine'nin hâdimi, hac yollarının koruyucusu olması idi [83]. Halbuki bu esnada, Orta-Asya müslümanlarına hac

[80] Tatar Hanı'na nâme-i şerif, 22 şaban 972: Ekler, vesika V.

[81] Karamzin IX, 138.

[82] Buna ait nâme-i hümâyun, Feridun'da, II. 566: karşıla. *Es-seb'üs-seyyar*, 99; Hammer, bu sefere bizzat Devlet Giray Hanı iştirak etmiş göstermekle yanılıyor (VI, 137).

[83] Osmanlı pâdişahları, Selim I 'den itibaren « خادم الحرمين الشريفين » unvanını önemle kullanmaktadırlar. Osmanlılardan önce de Mekke ve Medine'yi elde tutmak Hilâfetin başlıca şartlarından sayılıyordu (bak. Becker, *Barthold's Studien über Kalif und Sultan*, Der Islam, Bd. VI, 1915). Osmanlı Padişahı'nın İslâm Halifeliğini en çok burada aramak gerekir. Barthold'un ve sonra Halil Edhem'in gösterdikleri gibi, Mısır'daki son Abbasi Halifesinin, Hilâfeti Selim'e terk ve feragat ettiği bir masaldır (bak. Halil Edhem, *Melik Tumanbay II adına Çorlu'da bulunan bir kitabe*, İstanbul 1935); fakat Mekke ve Medine'nin hâdimi sıfatı Padişah'a aynı zamanda hac yollarını müslümanlara açık bulundurmak, haccı kolaylaştırmak vazifesini de yüklüyordu.

veya ticaret için Osmanlı ülkelerine geçmek hemen hemen imkânsız bir hale gelmişti. Bunun için Şeybanî'lerden Harezm Hanı Hacı Mehmet Han (1560 - 1603), yeni Padişah II. Selim'e Haydar Bahadır adındaki elçisi ile bir mektup gönderdi. Bunda, Acem Şahı'nın Türkistan'dan giden hacıları kendi memleketine girer girmez tevkif ettiğini ve Astırahan'ı alan Moskoflar'ın da hacılara ve tüccarlara yol vermeyip güçlük çıkardığını bildiriyor, Astırahan'ın (Ejderhan) fethedilip bu yolun açılmasını istiyordu [84]. Şüphesiz o, Halife-Sultan'a Kazan ve Astırahan gibi müslüman memleketlerinin "kâfir„ Moskoflar eline düşmesinden de şikâyet ediyordu. Padişah, Harezm Hanı'na yazdığı cevabında, Şah'ın tevkif ettiği adamların kurtarılmasına çalışacağını ve hacılarla tüccarların emniyetle gidip gelebilmeleri için Astırahan yolunun açılmasına niyet ettiğini bildirdi [85]. Böylece Moskof'lara karşı şikâyetler, yalnız Kırım'dan ve Nogay'lardan değil, Orta-Asya müslümanlarından da geliyordu [86]. Orta-Asya ve Kuzey Müslümanlarının müracaatlarını yerine getirmek için kuzeyde harekete geçmek, Padişah için bir kere daha bir zaruret olarak kendini gösteriyordu.

Bu vesikalarda açıkça belirtildiği gibi, hacılar kadar tüccarların menfaatı de bahis mevzuu idi. Volga havzası asırlardan beri Harezm'e (Hiva) yalınız siyasi değil, kültür ve ticaret bakımından da sıkı sıkıya bağlı idi [87]. Astırahan düştükten sonra Harezm (Hiva) Hanı ister istemez Çar'a elçi ve hediyeler göndermiş ve Harezmli

[84] bk. Ekler, vesika I. ve ayrıca Kefe beyine ve Tatar Hanı'na yazılan hükümler: A. Refik, *Ejderhan seferi* s. 4. Orta Asya'nın Batı ile münasebetleri için bu yol mühimdir. 1557 de Hindistan'dan dönen Osmanlı amirali Seydi Ali Reis, Orta-Asya'dan Astırahan yolu ile Türkiye'ye gelmek istedi, fakat Moskof istilâsının Kıpçak steplerinde sebep olduğu kargaşalıklar yüzünden yanındaki tüccarlarla beraber geri dönmek zorunda kaldı (bak. *Mir'at-ül-memâlik*, Necip Asım neşri, İstanbul 1313, s. 37-4).

[85] bak. Ekler, vesika I.

[86] Harezm Hanı'ndan başka Semerkant ve Buhara hanları da bu şikâyetleri tekrarlamakta idiler: Bk. Tatar Hanı'na nâme, A. Refik, s. 4.

[87] bak. Barthold, *Orta-Asya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul 1927, s. 132 vd.; İakoubovski *La Horde d'Or*, 62, 128, 161. ayrıca, Z. V. Togan, *Türkistan*, 25-40 ve 100 vd.

tüccarlar ticaret imtiyazı istemek için Moskova'ya gelmeğe başlamışlardı[88]. O zamanlar Aral'dan Kırım'a kadar Deşt-i Kıpçak'a [89] yayılmış bulunan göçebe Nogay'ların da iktisadi zaruretler altında nasıl Moskova'ya bağlanmıya başladığını yukarıda işaret etmiştik. Moskof'ların büyük ticaret yollarını ve pazarları ele geçirerek müslüman ticaretini kendisine tâbi hale getirmesi, müslümanları hiddet ve endişeye salmakta idi. Hind Okyanusu'nda hac ve ticaret yolları için Portekiz'lilerle savaşan Osmanlı Devleti, kuzeyde eskiden kıtalar-arası büyük ticaret yollarından biri olduğunu bildiğimiz Orta Asya-Astırahan-Kırım yolunu [90] kendi hesabına canlandırmayı şüphesiz arzu ederdi. Padişah, mektubunda Astırahan yolunun "menfaat doğuran ticaret„ için ehemmiyetini bilhassa işaret etmektedir [91]. Devlet, nihayet meseleyi ciddiyetle ele almağa karar verdi. II. Süleyman'ın ölümü ve tecrübesiz II. Selim'in tahta çıkışı ile baş gösteren kargaşalıklar yatışmış, Sadrazam Sokollu Mehmet Paşa, işleri her zamankinden daha kuvvetli bir otorite

[88] Karamzin VIII, 252.

[89] «Deşt-i Kıpçak»ın tarifi hakkında bak. Müneccim başı II, 696.

[90] bak. W. Heyd, *Hist. de commerce du Levant* II, 156-253 ve 364-407.

[91] Bak. Ekler vesika I. Gürcistan'dan gelen tüccarlara engel olduğu için Dadyan hakimine gönderilen ihtar mektubu: Divan-ı hümayun mühimme defteri 6, s. 411, vesika 867.-Burada, Osmanlı devletinin doğrudan doğruya Rusya ile yaptığı ticarete de temas etmeden geçemiyeceğiz. İki taraf arasında ilk siyasi münasebetlerin bu ticaret meseleleri dolayısiyle kurulduğunu biliyoruz (Spuler, *Europ. dip.*, 413). Osmanlı Sarayı, Rusya'ya bilhassa kürk almak için tâcirler göndermekte idi. 1565 tarihine doğru Rusya'ya bazı eşya ile beraber samur kürk ve balık dişi almak üzere bir Ermeni tâciri gönderilmişti (Ekler, vesika II. III). Az bir müddet sonra Saray ihtiyacı için Rusya'ya gönderilen bir hassa tâcirinin Puçab (پوچاب) şehrinde 350 yük malı Litvanyalı'larla savaş yüzünden yanmış veya ahali tarafından yağma edilmişti. Padişah, Çar'a mektup yazarak, bu malların eksiksiz meydana çıkarılıp gönderdiği adama teslim olunmasını ve emniyetle «Sarayının eşiğine gönderilmesini» bildirdi (Ekler, vesika, II). 1568 yılında yine Saraya samur kürk almak için iki tâcir gönderildi. Bunlardan birisinin ölmesi üzerine öbürünün mallarla acele geri gönderilmesi «Moskof kıralına» yazıldı. Padişah mektubunun sonunda diyor ki: «ta ki sizin dahi bu tarafta bulunan tâcirleriniz olıgeldiği üzere ahsen vechile ol tarafa varup geleler» (Ekler, vesika VIII); ayrıca Han'a yazılan mektupta Rusya'ya kürk almak için giden bir çok tâcirlerın hala dönmediğinden bahsolunuyor (Mühimme 7, s. 998, vesika 2730). Rusya'ya, daha XIV. asırda Altın ordu devrinde Şark ve Garp tâcirlerini bu kürk ticareti çekiyordu; fakat o zaman bu ticaretin merkezi, Altın-ordu payıtahtı Saray şehri idi (bak. İakoubovski, mezkûr eser, s. 143).

ile ellerine almıştı. Devletin dışarda bir ihtilâfı yoktu: İmparator Maximilien'le 8 senelik bir sulh muahedesi imzalanmıştı (Şubat 1568) [92]. Lehistan'la da sulh muahedesi yenilendi. Padişah, Tatar Hanı'na, muahedeye aykırı olarak Leh topraklarına akın yapanları cezalandırmasını ve "arada olan dostluğa ve muahedeye tamamiyle riayet ettirmesini„ muhtelif defalar ehemmiyetle bildirdi [93]. Keza İstanbul'a gelen İran elçisile de evvelki esaslar üzerinde yeni bir sulh ahitnamesi imzalandı [94]. Her tarafta sulh emniyet altına alınmıştı. 1568 yılı başlarında Astırahan seferi meselesi Divan'da önemle görüşüldü. Kuzey'e bir sefer düşüncesi, Osmanlı hükûmetini çoktanberi meşgul ediyordu. Daha Sokollu'dan önce Semiz Ali Paşa'nın Sadrazamlığı esnasında, 1563 te, Don-Volga arasında bir kanal açılması ve bu nehirler üzerinde kaleler yapılması düşünülmüş, fakat sonra yukarıda gördüğümüz gibi tehir olunmuştu. Bu meselede devlet adamları arasında görüş farkları vardı. Harp taraftarı, enerjik bir devlet adamı sayılan Sadrazam Sokollu Mehmet Paşa bu fikri kuvvetle benimsiyerek fiile çıkarmağa azmetmişti. Fakat II. Selim ile beraber gelen yeni nedimler Sokollu'nun mutlak otoritesini yıprandırmak için her fırsattan istifadeye çalışıyorlardı. Onlar, bu seferin hayalî bir teşebbüs olduğunu, boş yere devleti nihayetsiz masraf ve zarara sokacağını ileri sürerek mani olmağa çalıştılar. Fakat kuzey memleketlerindeki durumu yakından bilen kimselerin verdiği malûmata dayanan Sokollu, herkese karşı ısrar etti ve Padişah'ı da kendi fikrine uydurdu [95]. Geniş bir plân halinde tasarlanan bu seferden İmparatorluk

[92] Müzakereler hakkında bak. Hammer, VI. 196-200. «Nemçe ve Alaman kıralı imparator Maksimilyan»a verilen muahedenin Türkçe metni, Mühimme defteri 6, s. 43.

[93] Mühimme defeteri 6, s. 49, vesika 97; s. 88, vesika 180; defter 7 s. 1002, vesika 2751.

[94] bak. Hammer, VI, 205.

[95] bk. Âli, D. T. C. Fakültesi yazması, ikinci Selim saltanatı, ikinci vakıa; karşıla. Peçevî, I. 468 - Osmanlı müverrihlerinden belli başlıları: Âli, Peçevî, Karaçelebi zâde, Müneccim başı bu seferden bahsetmişlerdir. Hepsi müşterek bir kaynaktan ayrı ayrı istifade etmiş görünüyorlar. Birbirlerine nazaran fazlalıklar ve noksanlar var. Fakat anlatış sırası ve izah tarzları aynıdır. Bu seferden bahseden Hayrullah efendi, Peçevî'yi takip etmekle beraber Âli'den ve Hammer'den de istifade etmiştir (bk. XII. s. 34-36). *Es-seb'üs-seyyar*, Karaçelebi zâde'yi tekrarlıyor. Bütün bunların hepsi Sokollu'nun muvaffakıyetsizlikle biten bu teşebbüsünü gayri müsait bir şekilde tefsir ediyorlar. Bu kro-

birçok büyük siyasi faydalar bekliyordu. Vakanüvislere göre, herşeyden önce Azerbeycan ve İran'a yapılacak seferler için kolay bir yol açmak bahis mevzuu idi[96]. Don-Volga nehirlerinin birbirine en çok yaklaştığı yerde bir kanal açılırsa, Karadeniz'den Hazar denizine gemilerle doğrudan doğruya erzak ve mühimmat sevkolunarak Şark seferleri kolaylaşacak, Şirvan, Karabağ ve bütün Gürcistan'ın itaatı sağlanacak, Devlet, İran'ın en iç bölgelerine sarkmak imkânını bulacaktı. Aynı kaynaklara göre, bunun yanında Astırahan'ın Moskof'ların elinden kurtarılması, "B a h r-i z u l e-m â t a„ kadar fetihler yapılması, Rus ve Çerkez memleketlerine akınlarda bulunulması da düşünülüyordu[97]. Fransa elçisinin raporu Osmanlı vakanüvislerini tamamiyle teyit etmektedir. Ona göre gaye "Şirvan'a erzak ve mühimmat sevk etmek maksadiyle Hazar denizine inmek için Volga ve Don nehirleri arasında bir kanal açmaktır„. Bunu emniyete almak için Moskof'ların elinden, evvelce Kırım Hanı'nın olan[98] Astırahan ve Kazan'ın zaptolunması düşünülmekte, Moskova ile bir harp dahi göze alınmaktadır[99]. Avusturya elçisi, Astırahan'ı zaptetmek ve böylece şimal ve şark

nikörler, seferin nasıl cereyan ettiği hakkında da sarih bir bilgi vermiyorlar. Bu hususlaki noksanımızı, o sırada Osmanlı gemilerinde küreğe konmuş Maltsev adında bir Moskof elçisinin yazdıkları ve Moskova Arşivindeki diğer vesikalardan çıkarılan malûmat tamamlıyor (bak. Solovyev, 220 v d.). Öte taraftan bu sefer hakkında İstanbul'daki Avusturya elçisi Albert de Wyss'in raporlarında (bak. E. Hurmuzaki, *Documente*..., Vol II, part 1, 588), keza Fransız elçisi G. de Grandchamp'ın Paris'e gönderdiği raporlarda (E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant ou correspondances, mémoires et actes diplomatiques*, Paris 1853, III, 57, 62, 89) mühim malûmata rastlanıyor. Biz bunlara Osmanlı d i v a n defterlerinden çıkarılan vesikaları katıyoruz. Bu vesikaların bir kısmı, A. Refik tarafından TOEM de neşredildi. (*Bahri Hazer-Karadeniz kanalı ve Ejderhan seferi*, sayı 43, 1333, s. 1-14). Biz bu vesikaları Arşiv'de yeniden gözden geçirdik. A. Refik'in yanlış okuduğu veya atladığı yerleri notlarda işaret edeceğiz. Bunlardan başka yeni vesikalar da bulduk. Bunlardan bazılarını *Ekler* de neşrediyoruz.

96 Peçevî (I. 469) kanal açılmasını Sokollu'nun, İran seferine bir başlangıç gibi düşündüğünü söyler, diğer vakanüvisler de aşağı yukarı aynı iddiadadırlar.

97 bk. Alî, Peçevî 468 - 469, Karaçelebi zâde, 447.

98 Sahip Giray 1549 da Astırahan'ı zaptedince yeğeni Devlet Giray'ı Astırahan Hanı yapmıştı (Howorth II, 354).

99 «Achever la tranchée des deulx fleuves du Vulgue et de Thanays, pour aller tomber dans la mer Caspia pour pouvoir mener et conduyre vivres et munitions à Cirvan ... et comme ceulx-cy se délybéroient pour s'en assurer

ticaret mallarını İstanbul'a daha kolay getirmek için Padişah'ın Don-Volga nehirleri arasında seyrü sefere müsait bir kanal açmak istediğini söylüyor[100]. Keza o, Moskof'ların ve İranlı'ların bu işe mani olmak istiyeceklerini düşünen Türk'lerin ona göre tedbir aldıklarını da ilâve ediyor.

Kırım'daki Rus elçisi Nagoy, hacca giden Buhara'lı ve Hiva'lıların, Moskof eline düşen Kazan ve Astırahan'ın kurtarılması için Padişah'a müracaat ettiklerini, onun da bu müracaatlar neticesinde büyük ticarî menfaatler getiren Astırahan'ı almak niyetiyle harekete geçtiğini yazıyor[101]. Nagoy'un bu ifadesi bizim Divan kayıtlarının hemen hemen aynıdır[102]. Divan kayıtlarına göre, 1569 daki teşebbüsün hareket noktası, Harezm Han'ın mektubudur. Padişah, 1568 yılı başlarında Kefe beyi'ne ve Tatar Han'ına birer yazı göndererek Semerkand'dan, Buhara'dan ve son olarak Harezm Han'ı Hacı Mehmet Han'dan aldığı mektuplar üzerine, Türkistanlı hacıların ve tüccarların yol emniyetini sağlamak üzere Astırahan'ı zaptetmeğe karar verdiğini bildiriyor ve bu işte muvaffakiyete varmak için nasıl hareket olunması lâzım geldiği hakkında onların fikirlerini soruyordu. Tatar Hanı'na yazılan mektupta "Kazan ve Ejderhan (Astırahan) vilâyetleri eskiden Nogay'ların elinde idi, şimdi niçin kâfirlerin eline geçmiştir. İçinde ve etrafında kalan T a t a r m ı r z a l a r ı n'dan kimler vardır ve ne zaman ve ne sebeple bu kale elden gitmiştir. Bütün bu hususlar hakkında mufassal ve açık malûmat isterim. Bu vilâyetin fetih olunması en mühim işlerden olduğundan buna kati olarak karar verdim„ diyordu[103]. Görülüyor ki, bu ve diğer vesikalarda kanal açılması ile beraber bilhassa, Astırahan'ın fethi bahis mevzuudur. Esasen

le paz, de prendre deux grandes villes du Moscovite, à sçavoir Hasdraan (Astrakhan) et Cazan ...» (IX. Charles'e 14 Mart 1569 t. mektup).

100 «.. Versus Pontum Euxinum ad faciendem fassam nauigabilem ex Tanaj fluuio in Volgam amnem qui in mare Caspium influit, eo nimirum proposito ut Moscorum ciuitas Hasdracan appellata, celebre in illis locis emporium, Turcico subiugetur Imperio, quo mercimonia tam septentrionalia quam orientalia commodius constantinoplim deportari queant ...» : 12 Mart 1569-Hurmuzaki, aynı yer. (Bu lâtince mektubu, değerli arkadaşımız Dr. Samim Sinanoğlu Türkçeye çevirmiştir).

101 Bak. Solovyev, 218.

102 Karşıla. Tatar Hanı'na hüküm, Ekler, ves. IV; Kefe beyi'e hüküm, A. Refik, s. 4, Nagoy, İstanbal'un teşebbüsünü Han'dan öğrenmişti (Solovye, aynı yer).

103 Ekler, ves. IV.

müverrih Âli de halk arasında bu seferin "Ejderhan ve Kazgan seferi„ diye meşhur olduğunu zikreder. Vesikalarımızda seferin resmî adı "Ejderhan seferi„ dir. Rus ve Avusturya elçilerinin raporları da şüphesiz daha ziyade bunu teyit edecek mahiyettedir. Esasen Osmanlı'ların Kuzey siyaseti hakkında yukarıdan beri verdiğimiz izahlar teşebbüsün tarihi menşeini açıkca göstermiştir. Her halde asıl iş, aşağı Volga havzasının Osmanlı hakimiyeti altına sokulması idi. Anlaşıldığına göre seferin plânı: evvelâ Don-Volga arasında kanal açmak, gemileri Volga'ya geçirmek ve Volga yoluyla orduyu ve bilhassa topları Astırahan üzerine sevketmek, oradan Hazar denizine çıkmaktı. Şüphesiz iki nehir arasında bir kanal açmak ve Astırahan'ı zaptetmek suretiyle bu yoldan İran seferleri için faydalanmak düşüncesi mühim rol oynuyordu; çünki o zaman devlet için en büyük bir mesele, Gürcistan, Azerbeycan, Şirvan üzerinde İran'la olan rekabet idi. Sokollu, rakiplerine karşı teşebbüsü en ziyade bu cihetten müdafaa edebilirdi. Osmanlı Sarayı'na, Gürcistan, Şirvan beylerinden de, İranlı'lara karşı himaye istemek üzere birbiri arkasından elçiler gelmekte idi[104]. Gönderilen emir üzerine Kefe beyi Kırım Hanı ile müşavere ederek Astırahan'ın fethi için neler yapmak lâzım geldiğini ve nelere ihtiyacı olduğunu bir defter halinde İstanbul'a bildirmişti[105]. Sokollu, evvelâ Kefe Sancak beyliğine, Çerkes olup bu taraflar hakkında etraflı bilgisi olan kabiliyetli bir adamını, şıkk-ı sani defterdarı Kasım'ı tayin etti[106]. Kasım, Kefe'de bilenlerden malûmat topladığı gibi, hususi surette adamlar göndererek bölgeyi tetkik ve mesaha ettirdi ve kazılacak yeri altı deniz mili olarak tesbit etti[107].

[104] Gürcistan beylerinden Georgi (گورکی) Melikine hüküm: Mühimme defteri 6 s. 414, vesika 9'2; Gürcistan beylerinden Dadyan melikine hüküm: s. 411, vesika 867; Gürci beylerinden Kürel (کورل) melikine hüküm: mühimme defteri 7 s. 840, vesika 1301 ve başkaları.

[105] Tatar Hanı'na nâme-i Hümayun: A. Refik s. 5-6.-A. Refik, vesika üzerindeki şu ibareyi almamış: «Ademisine atlas kise ile gümüş kozalak verildi».

[106] Peçevî I. 468. - Âli, Müneccim başı ve Karaçelebi zade'ye göre, Sokollu, Kasım beyin Kefe'den gönderdiği yazılar üzerine bu kanal işine karar vermiştir. Hammer de kanal işini ilk defa Kasım'ın düşündüğünü söylüyor (VI, 213)! Fakat kanal tasarısının daha 1563 te ortaya atıldığına yukarıda işaret etmiştik.

[107] Peçevî I. 469. Kanalın kazılacağı yer, Maltsev'in bize bildirdiğine göre «Perevolok» mevkiinde idi (bk. Solovyev, 220). Perevolok, A. Jenkinson'un 1562 tarihli haritasında Don'la Volga'nın birbirine en ziyade yaklaştığı bugünkü Stalingrad çevresinin adı olarak gösteriliyor.

Sokollu büyük bir gayretle işe girişti. "Ejderhan sefer-i mühimmi„ için her tarafa sıkı emirler gönderiyor, nakliyat için yeni gemiler inşası, erzak ve mühimmatın hazırlanması, İmparatorluğun muhtelif yerlerinden gidecek askerlerin harekete geçirilmesi için hummalı bir faaliyet gösteriyordu. Evvelâ Kefe'ye, yeni gemiler inşası için Hassa reis'lerden iki gemi mühendisi ile ustalar gönderildi[108]; Azak kalesine mühimmat yığıldı. Kefe kadısına asker için 500 kantar peksimet hazırlaması emrolundu[109]. Kasım beyin Kefe'de yeter miktarda zahire bulunmadığını bildirmesi üzerine[110] Anadolu'da Çorum beyine, zahire yetiştirmek vazifesi verildi[111]. Kefe'ye sekiz gemi ile zahire geldi ve derhal Azak'a sevkolundu[112]. Yine sefer için Kefe'de, zenginlerden orduya etlik hayvan tedarik edecek kimseler (celepkeşler) tayin olundu[113].

Astırahan seferine gidecek orduya gelince, Kasım bey'e Kefe Beylerbeyliği verilerek komutan tayin olundu. Silistre, Nigbolu, Amasya, Canik sancaklarındaki zeamet ve tımarlılar, sancak beyleri komutasında, Küstendil ve Çorum sancakları[114] tımarlıları Alaybeyleri komutasında olmak üzere bahara doğru Kasım Paşa'nın komutası altında toplanmak üzere emir aldılar[115]. Bu eyalet askerlerinin yekûnu herhalde 10.000 den aşağı

[108] Kefe Sancağı beyine hüküm, 18 Muharrem 976: Mühimme defteri 7, s. 622, vesika 1738. A. Refik'te tarih yanlışlıkla 972 çıkmıştır. Keza ikinci satırda «رتبارندن» değil, «رئیسارندن» olmalı. Ustaların Akkerman'dan acele kayıkla Or-ağzı'na (Perekop) gönderilmesi hakkında, Akkerman beyine hüküm, 9 Şevval 975: Mühimme 7, s. 426, ves. 1225.

[109] Kefe kadısına hüküm: A. Refik, s. 8.

[110] O yıl Kırım'da büyük bir kıtlık olmuştu: Solovyev, 219.

[111] Kefe beyine hüküm: Mühimme defeteri 7, s. 626, vesika 1748; Çorum beyine ve Çorum Sancağı kadılarına hüküm: mühimme defeteri 7, s. 759, vesika 2079.

[112] Kefe beyine hüküm: Mühimme 7 s. 945 vesika 2599.

[113] Kefe beyine hüküm: A. Refik, S. 8.

[114] Küstendil beyi Han'la Kırım muhafazasında, Çorum beyi de 50 sipahi ile kendi sancağında kalacaktı: Küstendil ve Çorum beylerine hükümler: A. Refik, s. 10.

[115] Kefe beyine hüküm, 4 Recep 976: Mühimme defeteri 7, s. 972, vesika 2691-A. Refik bu vesikanın başında önemli bir satırı atlamış, buraya aynen alıyoruz: «کندولری و سنجق بکاری و کوستندیل سنجغی سپاهیلری آلای بکلریله و آماسیه جانیك بکاری و کندولر و زعما و ارباب تیارلریله و چوروم بکی ..»

değildi [116]. Ayrıca komutanın, Kefe vilâyetinde bulunan kale muhafız askerlerinden istediği kadarını alabilmesi için kale koumutanlarına emir gönderildi [117]. Kasım Paşa bu askerlerden de ordusuna 1000 kişi aldı [118]. Kefe'ye donanma ile, büyük muhasara topları, çapa, kürek, külünk gibi pek çok kazı âletleri gönderildi. Ayrıca kazı işleri için Kefe, Tat-ili, Balıklava, Mengûp ve Taman halkından çok miktarda ücretli amele (جرەخور) çıkarıldı [119]. Moldavya ve Eflak'den de bir çok asker ve amele gönderildi [120]. Aynı zamanda Çerkez kabilelerine -bu arada Jana beylerine, ترکوشه beylerine, حالی beyine, شوبال beye ve hepsinden üstte tutulan Terek hakimine Padişah tarafından ayrı ayrı fermanlar gönderilerek kuvvetleri ile Kasım'ın komutası altına girmeleri emrolundu [121].

Kırım Hanı'na gelince, ona, Tatar ordusunu "Kethüda„ (şüphesiz Kalgay) komutasında göndermesi ve kendisinin Küstendil beyi ile Kırım muhafazasında kalması yazıldı [122]. Bu esnada Devlet Giray, Osmanlı sefer teşebbüsünü, 1563 olduğu gibi Moskova'ya karşı bir koz gibi kullanarak, kendi siyasetini yürütmeğe çalışıyordu. Rus elçisi Nagoy'a diyordu ki: "Müslüman yurtlarını zapteden Çar'a karşı Sultan, bütün müslümanları birleştirip hareke-

[116] Ayni Ali'nin K a v a n i n - i Â l - i O s m a n ... adlı eserine göre (XVII. asır başları) Küstendil, Çorum, Amasya, Canik, Silistre, Niğbolu, Kefe t ı m a r ve z e a m e t s a h i p l e r i 160 Z a i m ve 3335 t i m a r l ı tutuyor; bunların ayrıca C e b e l û'ları için ortalama iki misli ilâve edilince bu miktar 10-11 bin olur. Rumeli'den gönderilen bu kuvvetlere A. de Wyss de temas ediyor: «Ad haec Duodecim Zanziakys Europeis iniunctum est ut cum suis militibus ad Tanaim se conferant terrestri itinere..» (Mez. rapor).

[117] Mühimme defteri 7, s. 820 vesika 2275. Ekler, vesika, IX.

[118] Kefe beyine hüküm, A. Refik, s. 8.

[119] Peçevî, 469; Hayrullah efendi'de 6000 amele (XII. 35).

[120] Solovyev, 220; Fransız elçisi G. de Grandchamp'ın raporu (14 Mars 1569): «et pour ce faire qu'ilz faisaient lever ung incroyable nombre de pyonniers et contraignoient la Vallacquye et la Boldavye de leur en envoyer ung grand nombre aux despens du Pays». Keza Avusturya Elçisi A. de Wyss'in mezkûr raporu «... quibus se coniungent Transalpani atque Moldani cum aliquot Equitum et peditum turmis».

[121] Padişah, bütün bu Çerkez beylerine kendi tâbileri imiş gibi hitap etmektedir. bak. Ekler, ves. X.

[122] Han hazretlerine nâme-i hümayûn, Mühimme defteri 7, s. 1007, vesika 2757.

te getirmiştir ve Astırahan'ı zaptederek beni buranın da Hanı ilân edecektir, en iyisi siz savaşa hacet kalmadan Astırahan'ı bana teslim edin.„ IV. Ivan, bu teklifi reddetti [123]. Öbür taraftan aynı Rus kaynaklarına göre Han, susuzluk, soğuk, kıtlık gibi güçlüklerden, Çar'ın Astırahan'a büyük bir kuvvet gönderdiğinden ve binaenaleyh bu seferin müsbet bir netice vermiyeceğinden bahsederek Padişah'ı bundan vaz geçirmeğe çalışıyor ve bu kuvvetlerin kendisi ile birlikte doğrudan doğruya Moskof ülkesi üzerine gönderilmesiyle daha mühim bir netice alınacağını söyliyordu. Şayet muhakkak gitmek lâzım geliyorsa, seferi ilk baharda erkenden yapmak ve Astırahan'ı zaptetmek lâzım geldiğini, bu şehir zaptolunamazsa karşısına, eski şehrin yerine bir kale yapılarak Rus'ları daimi surette tazyik altında tutmak icabettiğini bildiriyordu [124]. Han'ın padişahı seferden vazgeçirme teşebbüsünü, Kırım kaynakları da teyit ediyor: *Es-seb'üs-seyyar*'a göre [125], Istanbul, Han'a bu sefer hakkında fikirlerini sorduğu zaman o, bütün tedbirlerle beraber bu teşebbüsün mahzurlarını da bildirmişti. Ona göre Azak denizi büyük gemilerin girmesine müsait olacak derecede derin olmayıp küçük gemiler de ekseriya fırtınalı olan Karadeniz'e dayanamaz. Buna mukabil Osmanlı devletinin başka taraflarda meşgul bulunduğu zaman, bu kanaldan Moskof'ların istifade ederek Kırım ve Karadeniz sahillerini vurmaları çok muhtemeldir. Binaenaleyh beklenilen faydalar elde edilemiyeceğinden bu teşebbüsten vazgeçmek daha hayırlı olacaktır. Han'ın bu şekilde konuşması, şüphesiz Moskova'da nüfuzunu arttırmak gayesiyle olacağı gibi, asıl sebep neticede Hanlığın da bir Osmanlı vilâyeti durumuna düşeceği korkusu idi. O, Astırahan'ı Osmanlı'ların yardımı ile, fakat kendisi için almak istiyordu. Görülüyor ki Hanlık, daha bu devirde i k i i m p a r a t o r l u k a r a s ı n d a k e n d i n ü f u z s a h a s ı n ı k o r u m a k v e a r a d a e z i l m e m e k için nazik bir politika gütmek mecburiyetini duyuyordu.

Her ne olursa olsun, Sokollu, bütün muhalefetlere rağmen bu sefere kati olarak azmetmişti. Bu işte en büyük yardımcısı Çerkez Kasım Paşa, onu kuvvetle teşvik etmekte idi [126]. Bütün kış

[123] Solovyev, 219.

[124] Aynı yer.

[125] S. 101.

[126] Âli, aynı yer; Peçevi, 468.

hummalı hazırlıklarla geçtikten sonra[127], ilkbaharda donanma, Osmanlı ordusunu Kefe sahillerine çıkardı[128]. Burada Kırım Han'ı ordusiyle gelip bunlara katıldı[129]. Kefe'den hep birlikte harekete geçildi. Toplar 500 kişilik bir kuvvetin himayesi altında gemilerle Azak'tan Don nehrini takibederek çıkıyordu. Askerin erzak ve mühimmatı Azak'ta depo edilmiş ve 40 günlük erzaklarını almalarına müsaade olunmuştu. Osmanlı ordusu büyük bir ihtiyatla ilerliyordu. Çünki pusu kurmuya çok elverişli yerleri bulunan Don ırmağı üzerinde Kazak'ların ve Rus kuvvetlerinin taarruzları her an beklenmekte idi. Fakat orduyu hayrete düşüren bir keyfiyet olarak, hiç bir taarruz olmadı. Ve ordu beş haftalık bir yürüyüşten sonra bütün kuvvetleri, amele gurupları ve her türlü alât ve

[127] Avusturya elçisi diyor ki «İstanbul'da karada ve denizde yalnız büyük bir harp hazırlığı görülüyor» (12 Mart 1569 tarihli mez. raporu).

[128] Sefere katılan Osmanlı ordusunun mevcudu hakkında rivayetler muhteliftir. Osmanlı vakanüvisleri açık bir rakam vermezler; «pek çok yeniçeri, zaim, sipahi, cerehor» gönderildiğini kaydederler. Karaçelebi zade (447) yeniçeriler için «birkaç bin» der. Avusturya elçisi Al. de Wyss, bu sefere katılanların miktarını, rivayete göre 200.000 diye yazar (mez. rapor)! Fransız elçisi, İstanbul'dan otuz galer ile üç binden ziyade yeniçeri ve yüz kadar gemiyle mühimmat ve levazım gönderildiğini kaydeder (IX. Charles'a 14 Mart 1569 tarihli yazısı). Hammer'e göre (VI, 213), Astırahan'a 10,000 yeniçeri, 20.000 süvari gitmiş ve Azak'a onbeş kadırga gönderilmişti. Ayrıca 30.000 Tatar, bunlara iltihak etmiş. Karamzin (aynı yer), 15 bin sipahi 2000 yeniçeri diyor. Hayrullah efendi (XII, 35) ve A. Refik 20.000 sipahi, 3000 yeniçeri adetlerini veriyorlar. Solovyev (S. 220) Karamzin'i tekrar ediyor. Biz, yukarıda, giden sipahi miktarını resmi vesikalara göre 10-11 bin olarak tahmin etmiştik. Yeniçeriler için elimizde bir vesika yoktur. Bununla beraber 3000 rakamı en ziyade kabule şayandır. Herhalde Osmanlı ordusu ancak bir Beylerbeyi komutasında hareket edecek büyüklükte çok kalabalık olmıyan bir ordu idi. Galiba Karamzin'in, herhalde Kırım'daki Rus ajanlarının ifadelerine dayanarak verdiği rakam, hakikate en yakın görünüyor.

[129] Yukarda Kalgay'ın gönderileceği emredildiği halde Han, sefere bizzat iştirâk etmiş olacaktır. Gerek Osmanlı vakanüvisleri gerekse o zaman Osmanlı gemilerinde esir bulunan Maltsev'in müşahedesi (Solovyev, 220, 221) Han'ın bizzat sefere geldiğini teyit etmektedir. Sarih bir delil, Kırım Başbeyi Şirin Ali Bey'e gönderilen 11 eylûl 1587 tarihli vesikadır: Bunda «Devlet Giray Han'ın İslâm askrini doğru yoldan götürmediği sarp yerlerden götürdüğü» kaydediliyor (Vesikanın sureti: A. Refik, s. 13). Han ordusunun mevcuduna gelince, gerek Rus gerek Osmanlı kaynakları 50,000 gösterirler. Kırım ordusu için ekseriya yuvarlak hesap verilen 50000, 100000 rakamlarını hiçbir zaman olduğu gibi almamalıdır.

edevatiyle evvelce tesbit olunan Perevolok mevkiine geldi. Derhal kanalın kazılmasına başlandı (1569 Ağustos başları)[130]. Osmanlı'lar burada üç ay kadar devamlı bir şekilde çalışarak kanalın üçte birini[131] kazdılar. Sokollu, giriştiği bu cüretli işi muvaffakiyetli bir neticeye eriştirmek için Kasım'a İstanbul'dan yeniden gemilerle yardım gönderiyordu[132]. İstanbul'un başlıca korkusu Moskof'larla İranlı'ların birleşerek müşterek bir harekette bulunmaları idi[133]. Moskova, kendisine ait saydığı ülkeler üzerinde bu Osmanlı seferini düşmanca bir hareket saymakla beraber, kendi başına bir taarruzda bulunarak Osmanlı İmparatorluğu ile açık bir savaşa atılmıya cesaret edemiyordu. Osmanlı'lar, böyle bir savaşı göze almışlar ve hazırlıklarını ona göre yapmışlardı[134]. Esasen Baltık memleketleri için İsveç'le ve Litvanya-Lehistan'la savaşlar, Rusya'nın bütün kuvvetlerini tutmıya kâfi geliyordu. Fakat Çar, daha kışın bu sefer teşebbüsünden haberdar olur olmaz, İran'a bir el-

[130] Maltsev'in yazdıkları: Solovyev, 220. *Perevolok* hakkında yukarda not 107. - Burada Don'a dökülen *Karpovka* çayı Volga'ya 15 kilometre kadar yaklaşmaktadır. Osmanlılar kazılacak mesafeyi altı mil ölçtüklerine göre galiba bu çayın menbaını Volga ile birleştirmek istiyorlardı. Karaçelebi zâde (*Ravda*, 447) «Don nehrinin menbaından Volga'ya iki mil kazmakla iki nehrin birleşeceğini» söylüyor. Acaba Karpovka çayını Don nehrinin menbaı mı sayıyor? Osmanlı vaka'nüvisleri kanal açılan bölgede «Ejderhan» adiyle «camiler, hamamlar ve medreselerinin izleri meydanda olan ve içinde hiçbir insan bulunmıyan eski bir islâm şehri» tasvir etmektedirler. Don'la Volga'nın yaklaştığı yerde İtil (Volga) ırmağı üzerindeki harap şehir Yeni-Saray mıdır? Altın ordunun payitahtı Yeni-Saray şehrinin Stalingrad civarında bugünki ufak Tsaryov kasabası yerinde bulunduğu son zamanlarda tesbit olunmuştur (Bak. Iakoubovski mez. eser 70). Fakat vakanüvislerin bahsettiği şehir, herhalde eski Astırahan'dır. Moskof istilâsından sonra terkolunan bu şehrin kanal açılan bölgede gösterilmesi şu esas hatadan çıkıyor: Aşağıda anlatacağımız gibi Kasım Paşa, kanalı ikmâle muvaffak olamayınca, eylûl ortalarında buradan Astırahan (Ejderhan) üzerine inerek Rus kuvvetlerinin muhafaza ettiği Yeni Astrahan önünde ordugâh kuracaktır. İşte Osmanlı vakanüvislerinde ayrı ayrı zamanlardaki bu iki hareket birbirine karıştırılmıştır. Onlar hepsi, müşterek kaynağa tâbi olarak Kefe'den doğrudan doğruya Astırahan önüne gelindiğini ve kanal açılmasına başlandığını söylüyorlar.

[131] Peçevi, II, 469; Âlî, aynı yer; Müneccim başı, aynı yer; *Es-seb'üs-seyyar*'a göre (s. 100.) «yarısı» kazılmıştı.

[132] Fransız elçisinin M. de Foix'ya 30 ağustos 1569 tarihli mektubu: Charrière, III, 63.

[133] Fransız elçisinin 14 mart 1569 tarihli raporu ve Al. de Wyss'in raporu.

[134] Al. de Wyss'in mezkûr raporu.

çisini, İ. P. Novosiltsev'i üç dört yüz atla göndermiş, Osmanlı teşebbüsünün İran için tehlikelerini anlatarak bu memleketi Osmanlılar aleyhine kışkırtmış[135] ve İran'la bir ittifak yapmıya çalışmıştı[136]. Filvaki İran'lılar, Moskova'nın bu tavsiyelerini ciddiyetle nazarı itibare alarak hazırlığa başladılar[137]. Galiba Moskova'dan topçu ve sair yardım da aldılar[138]. İstanbul, Ağustosa doğru, İranlı'ların muhtemel bir teşebbüsüne mâni olmak gayesiyle İran hududunda Van'a, Anadolu beylerbeyisiyle birlikte 24 Sancak beyi ve 4000 yeniçeri gönderdi[139]. Öte taraftan Türkistan Han'ı[140], kanalın kazılmasına karşı İran Şahı'nın herhangi bir hareketine mâni olacağını Padişâh'a vaad etmişti[141]. Bu suretle Osmanlı'lar, İran'ı geriden de tehdit ediyorlardı. Gerçekten ne İran ne de Moskova bir taarruzda bulunamadılar. Kanal meselesi böylece geniş bir siyasî faaliyete sebep olduğu halde, kanalın kazılması yavaş gidiyordu. Mevsim ilerlediği, günler kısalmağa ve şimalin müthiş soğukları kendini hissettirmiye başladığı halde, kanalın ancak üçte biri kazılabilmişti. Kasım Paşa, Astırahan üzerine gitmek için topların ve mühimmatın yüklü bulunduğu gemileri, vaktiyle İstanbul Fatih'i II. Mehmet'in yaptığı gibi, karada kızaklarla yürütmek ve Volga'ya geçirmek istedi. Han, geri dönülmesini tavsiye ediyor, Tatar askerleri bu sahalarda kışın barınılamıyacağını orduda yayıyorlardı[142]. Aynı zamanda Astırahan Tatar'larından murahhaslar gelerek Kasım Paşayı, gemileri Volga'ya geçirmekten ve kanal teşebbüsünden vazgeçirdiler ve süratle Astırahan üzerine yürümeğe ikna ettiler. Onlar, sonradan vakıaların isbat ettiği gibi, Astırahanlı'ların ve Nogay'ların kendisiyle birleşeceklerini de vaat etmiş olsalar gerektir. Eylûl ortalarında Kasım Paşa, ordusıyle Astırahan'a yaklaştı. Ruslar, Astrahan'ı zap-

[135] Fransız elçisinin 14 mart tarihli raporu.

[136] Spuler, 416. [137] Aynı rapor.

[138] Solovyev, 222.

[139] Fransız elçisinin 30 ağuatos 1569 tarihli raporu, şark hududundaki hazırlıklar hakkında keza Venedik elçisi Barbaro'nun raporu: Hammer VI, 212 not 2.

[140] Fransız elçisinin raporunda «Jacha Turquima» belki «Şah-ı Terakime»nin bozulmuş şeklidir.

[141] Fransız elçisinin 14 mart tarihli raporu.

[142] Solovyev, 220.

tettikten sonra eski müslüman şehrini bırakarak 12 kilometre kadar cenupta bir ada üzerinde yeni bir kale yapmışlardı. Kasım Paşa, iyi silâhlı muhafız askerleriyle takviye olunmuş bu müstâhkem kaleye taarruza cesaret edemedi. Fakat o gelince, kaledeki müslümanlar çoluk çocukları ve silâhlariyle karşılayıp sevinçle Osmanlı ordusuna katıldılar; kurbanlar kestiler ve Osmanlı askerini kaleye taarruza teşvik ettiler[143]. Kasım, topların geride kalmış olması ve kışın gelmesi sebebiyle, kaleyi muntazam bir muhasaraya teşebbüs etmedi. Yeni-Astırahan kalesine sığınmış olan Rus kuvvetleriyle ancak bazı ufak çarpışmalar olmuş görünüyor. Bu sırada alınan esirlerden bazıları sallar yaparak kaçmağa ve Türk ordusunda ellerine geçirdikleri silâhları, kürek ve çapa gibi âletleri nehre dökerek tekrar kalelerine girmiye muvaffak oldular. Bu hadise Türk askeri arasında büyük bir yeis doğurdu[144]. Kasım Paşa, eski Astırahan şehrinin harabeleri üzerinde bir kale yaparak kışı burada geçirmeyi[145] ve baharda kaleye taarruz etmeyi düşünüyordu. Kırım kuvvetleri kışlamak üzere memleketlerine döneceklerdi. Komutanın bu kararını öğrenen orduda umumî bir galeyan başladı. Maltsev'e göre Paşa'nın huzuruna çıkıp şöyle dediler: "Burada kışlıyamayız, açlıktan ölürüz. Padişahımız üç yıllık erzak vesaire verdi. Fakat siz onları hep Azak'ta bıraktırdınız ve bize kırk günlük yiyecek aldırdınız. Astırahan'lılar bizi doyuramazlar.„ Yeniçeriler de tamamiyle isyan halinde idiler. Onlar da "biz Kırım Hanı ile beraber döneceğiz; sen Padişah'ı aldattın, senin yüzünden Padişahı'mız Devlet Giray'ı dinlemedi. Halbuki Han'ın Padişah'a yazdıkları ve sana bizim yanımızda söyledikleri hep doğru çıktı„ diyorlardı. Yurtlarına dönmiye hazırlanan Kırımlı'ların kışın şiddeti hakkında

[143] Âlî, aynı yer; Peçevî'nin (I,470). Osmanlı'larla gelip birleştiğini söylediği 30.000 Nogay herhalde bunlar olacaktır.

[144] Âlî, aynı yer.

[145] Âlî, Astırahan hakkında şu malûmatı veriyor: Ruslar, islâm elinden şehri zaptedince Kırım Hanı'nın yağma etmesi korkusu ile içinde oturmadılar. Volga'nın ortasında Tatar'ların oturduğu bir adaya kuvvetli bir kale yaparak burayı bir şehir haline getirdiler ve kalenin içine tüfenkli muhafız kuvvetleri yerleştirdiler. Jenkinson haritasında (1562) «Eski-Astrahan»a ve «Yeni-Astrahan»a işaret olunmuştur. İngiliz Kraliçesi Elisabeth tarafından gönderilen ve Korkunç İvan tarafından görevlendirilen Jenkinson, Astırahan-Hazar denizi yoliyle Asya'ya yeni bir ticaret yolu arıyordu: F. Grenard, *Grandeur et décadence de l'Asie*, s. 187.

söyledikleri askeri büsbütün korkutuyordu. Aynı sahalarda vaktiyle Timur ordusunun yaptığı gibi, asker, itirazlarını haklı göstermek için gece ile gündüz arasındaki büyük farklar yüzünden namaz vakitlerini şaşırdıklarını öne sürüyorlardı[146]. Öbür taraftan Moskof Çarı'nın iki Voyvoda komutasında Astırahan'a bir imdat ordusu sevkettiği, İran Şahı'nın Rus'larla ittifak yaptığı haberleri geldi[147]. Nogay'ların gizlice Rus'larla anlaştıkları şayıaları da dolaşıyordu[148]. Hülâsa, ordunun kuvve-i maneviyesi temamiyle kırılmış, bozgun baş göstermişti. Ordu dagılmağa ve takım takım göç etmeğe başladı[149]. Sonunda Kasım Paşa da, odundan yaptırmış olduğu müstahkem ordugâhını yakarak ric'ata karar verdi (20 Eylül 1569). Ordunun nakline imkân olmıyan ağırlıkları çukurlar kazılarak gömüldü. Kasım, Astırahan'dan 60 kilometre kadar uzaklaşmıştı ki, İstanbul'dan Padişah'ın bir fermanını aldı. Bunda Padişah, Astırahan önünde kışlamasını emrediyor, ilkbaharda kendisine yardım olarak, kuvvetli bir ordu gönderileceğini ve Moskof'ları meşgul etmek için Kırım Hanı ile damadının (şüphesiz Piyale Paşa) Rusya üzerine yürüyeceğini bildiriyordu[150]. Sokollu, Moskova ile bir savaşa da müncer olsa, bu teşebbüsten muhakkak müsbet bir netice almağa azmetmiş görünmektedir. Hususiyle bu, yeni Padişah'ın saltanat devrinde ilk seferdi. Fakat bozguna uğramış ordu ric'ata devam etti. Şimalî Kafkasya'nın çorak steplerinde Azak'a kadar bir ay süren bu ric'at çok zahmetli oldu. Karaçelebi zâde'ye göre, bu çorak ve susuz çöllerde askerin yarısı telef oldu[151]. Şüphesiz bahara Azak'tan yeni bir sefer düşünülüyordu. Fakat ordu döner dönmez, 1569 İlkteşrininde, Azak'taki depoların büyük bir yangında yanması bütün ümitleri suya düşürdü.

[146] Peçevî, 470; Âlî, aynı yer.

[147] Maltsev'in bir esirden aldığı malûmata göre, Çar, Volga yoluyle 30 000 kişinin başında Petr Serebryannyi'yi yola çıkarmış ve karadan Dmitriyeviç Belski komutasında da 100 bin kişilik başka bir ordu sevketmiştir. Keza İran Şahı, Moskova'ya elçi göndererek Türk'lerin Astırahan'dan İran'a yol aradıklarını bildirmiş ve Çar'dan yardım istemişti. Buna karşı Çar, Şah'a elçisi Aleksey Hoznikov'la birlikte 100 top göndermiştir (Solovyev, 221).

[148] Solovyev, aynı yer.

[149] Âlî, aynı yer; Müneccim başı III, 522.

[150] Solovyev, 221.

[151] *Ravdat-ül-ebrâr*, 447; çetin yollardan yapılan bu ric'at hakkında 995 tarihli bir hükümde resmî bir işaret var: bak. A. Refik, s. 13.

Fransız elçisinin raporuna göre, 2000 kental barut patladı, kalede bin kişi öldü, bütün mühimmat ve geri getirilebilmiş olan harp malzemesi mahvoldu[152]. Bu yangını yeniçerilerin kasten çıkardığı, yahut hiç olmazsa söndürülmesinde ihmal gösterdikleri sanılıyordu[153]. Macaristan ovalarında ganimetleri bol savaşlarda bulunan asker, steplerde bu uzak ve zahmetli seferleri istemiyordu, Öte taraftan, bu esnada Devleti, Arabistan çöllerinin bir ucunda, Yemen'deki büyük isyan fazla meşgul ediyordu[154].

Bu kadar masraf ve gayretlerle girişilen Astırahan seferi böylece tam bir hezimetle neticelenmişti. İmparatorluğu, hakikî manasiyle cihanşumûl bir hegemonya siyasetine götürmek için Hint Okyanusunda, Hazar şimalinde dünyanın büyük ticarî ve stratejik yollarında Osmanlı hâkimiyetini kurmak istiyen büyük devlet adamı Sokollu'nun bu teşebbüsü, şahsî entrikalar, küçük menfaatler uğruna sabotaj edilmişti. Padişah, bu teşebbüsün bütün mesûliyetini Sadrazam üzerine yükledi, onu vezirler huzurunda "bütün masraflar ve zayiat hesap edilip sana ödetilmek lâzımdır„ diye azarladı[155]. Bu sonuç, dışarda yabancı devletler tarafından da bir hezimet olarak telâkki edildi[156].

Osmanlı'lara göre muvaffakiyetsizliğin başlıca sebebi Kırım Han'ı idi. O, Divân kayıtlarında yazıldığı gibi, Astırahan'ın fetholunmasını istemiyordu[157]. Bütün Osmanlı vakanüvisleri bu iddiayı tekrarlamaktadırlar. Onlara göre, ordunun mühimmat ve zahiresi fazlasiyle vardı, bir düşman taarruzuna uğramamışlardı[158];

[152] Fransız elçisinin 16 ilkteşrin 1569 tarihli yazısı (Charrière III, 89).

[153] Hammer, VI, 211.

[154] Bu tarihlere ait Divân mühimme defterleri, 6 ve 7 nci defterler temamiyle bu isyana ait emirlerle doludur. Divân'ın belli başlı meşgalesi Arabistan isyanı olmuş görünüyor.

[155] Peçevî I, 470; Âlî, aynı yer.

[156] bak. Fransız elçisinin 16 ilkteşrin 1569 tarihli raporu.

[157] «ازدرهانك فتح اولنمسى مشارالیه خانك خلاف مرضیسی اولغله» Şirin Ali Bey'e hüküm: A. Refik, s. 13.

[158] Hammer (VI, 213) Karamzin'den naklederek, Knaz Serebryannyi kumandasında 15 bin Rus'un, amele üzerine taarruz ederek bunları dağıttığını, sonra Astırahan muhafızlarının kuvvetli bir yürüyüşle Türkleri büyük zayiatla püskürttüklerini, yardıma gelen Tatar ordusunun da temamiyle perişan veya esir edildiğini söyler ki, ne Osmanlı ordusunda bulunan Rus esiri Maltsev, ne de

fakat beyleriyle müzakere eden Han [159], kışın şiddetinden ve saire den bahs ile Osmanlı ordusunun içinde korkutucu haberler yayarak bozgunluk çıkardı ve bu felâketli ric'ata sebep oldu. Yine Osmanlı vakanüvislerine göre, Kırımlı'lar Osmanlı'ların Astırahan'ı zaptederek burada yerleşmelerini istemiyorlardı. Çünki, bu suretle Hanlığın nüfuz ve ehemmiyetinin kalmıyacağından, belki neticede bizzat Kırım'ın da bir Osmanlı valisi idaresine verileceğinden korkuyorlardı [160]. Osmanlı vakanüvslerinin bu iddiaları yanlış değildir. Kırım beyleri, Osmanlı hâkimiyetinin kuzeyde kuvvetlenmesini hakikaten istemezlerdi. Bunun sebeplerini yukarıda umumî surette gösterdik. Han, şimdi Moskova ile giriştiği müzakerelerde, söylediği sözlerle bunu temamiyle teyit ediyor : Kont Suleş'e söylediği sözler arasında diyordu ki: "Astırahan'ın önüne gelince ben ırmağı geçerek şehre taarruz etmedim. Bunu Moskof Çarı'nın hatırı için ve kendim için yapıyordum. Ben Astırahan'ın Türklerin eline geçmesini istemiyordum. Böylece kendime hizmet ettim ve Kırım'ı Türk'lerin eline bırakmak istemedim„ [161]. Onun Moskova ile hususî bir maksatla böyle konuştuğunu düşünsek dahi, bu hareketi için gösterdiği sebep - Astırahan'ın zaptından sonra Kırım'ın da Osmanlı'ların eline düşeceği - dikkate değer. Onun, daha doğrusu, Kırım aristokrasisinin düşüncesi bu

Türk kaynakları bunları teyit edecek hiçbir kayıt ihtiva etmezler. Ancak yukarıda söylediğimiz gibi, Serebryannyi idaresinde bir Rus ordusunun ilerlediği şayıası gelmiştir. Bu rus kuvvetinin Perevolok'da kalmış olan bir kısım amele üzerine hücum etmiş olması ihtimalden uzak değildir. Herhalde Astırahan'daki Rus'larla bazı çarpışmalar olmakla beraber, ehemmiyetli bir savaş olmamıştır. Solovyev, bunu tamamiyle teyit ediyor. Hammer, Osmanlı'ların ric'at ederken çöllerde ve bataklıklarda Tatar kılavuzları yüzünden yollarını şaşırdıklarını, Kırımlı'ların ihanet ettiğini ve İstanbul'a ancak 7 bin kişinin dönebildiğini tekrarlar. Tatar Hanı'nın ihanetle Osmanlı ordusunu kötü yollardan getirdiği ve ordunun yarı yarıya zayiata uğradığı vesikalarda da teyit olunmaktadır. Bak. Şirin Ali Beye mezkûr hüküm ve Karaçelebi zade, 447.

[159] Kırım Hanlığını hakikatta bir kabile aristokrasisi idare etmektedir. Kırım Hanları, bütün mühim işlerde «Dört Karaçu» denilen dört mühim kabilenin beyleriyle toplanıp müzakere ettikten sonra bir karar alabilirlerdi. Hatta, bizzat hanların tayin indebu beylerin mühim roller oynadığı çok defa görülmüştür. Müneccim başı (III, 522), Devlet Giray'ın meseleyi beylerle müzakere ettiğini ve onların reyine göre hareket ettiğini işaret eder.

[160] Âlî, aynı yer; Müneccim başı III, 522.

[161] Solovyev, 221-222.

olunca, Kırımlı'ların, teşebbüsün muvaffakıyetine yardım etmemelerini tabii bir sonuç olarak düşünmelidir. Han, şüphesiz İstanbul'da Sokollu'nun bu teşebbüsüne engel olmak istiyen muhalif partiden de cesaret alıyordu. Esasen Han, Astırahan seferi bu suretle neticelendikten sonra Moskova ile temas tesis etti ve bir mektupla elçisini göndererek Astırahan'ı ve Kazan'ı kendisi için istedi. Ayrıca hediyeleri [162] ve uzun zamandır Moskova'dan gönderilmiyen elçisi Yamboldu ile [163] Kırım'daki Rus elçisi Nagoy'un değiştirilmelerini istedi.

Osmanlı'ların baharda ikinci seferini beklemekte olan İvan, Kırım Hanı'nın kendisi için faydalı olabileceğini düşünerek tatlı bir dille cevap verdi. O, Han'ın, Kazan ve Astırahan üzerindeki isteklerini reddetmekle beraber, Mehmet Giray devrindeki hediyeleri vermek üzere müzakerelerin açılmasını kabul ediyordu [164]. Çar'ın durumu gerçekten çok nazikti. Garpta, İsveç ve Lehistan'la mücadele, en nazik bir safhada idi. İlkbaharda Kırım Hanı, Moskova üzerine yürürken, Osmanlı'ların Astırahan'a taarruz etmeleri ve "İsyan etmek için Türkler'in Volga mansabında ufak bir muvaffakiyetini bekliyen Kazanlı'ların„ [165] ayaklanması ile Volga havzası tekrar Moskova'nın elinden çıkacak ve İvan'ın genç imparatorluğu hemen hemen Mehmet Giray'ınki kadar çabuk çökmüş olacaktı [166].

Doğu-Avrupa'nın göbeğinde, bu bölgenin başlıca yolları olan büyük ırmakların başında kurulan bu yeni imparatorluğun mukadderatı, bu sırada kudretinin en yüksek noktasında olan Osmanlı İmparatorluğunun vuracağı darbe ile belli olacaktı. Bu,

[162] Bin ruble para, kürk vesaire. Han'a ve akrabalarına Çar tarafından her yıl gönderilen ve «Tıyış» denilen bu vergi -hediyelerin defterleri için bak. Feyizhan-Zernov, 132-147.

[163] II. Selim'in Çar'a yazdığı mektuba göre (Feridun II, 461) Çar, bu elçinin dört beş yıldır Kırım'a dönmesine müsaade etmiyordu.

[164] Solovyev, 222.

[165] aynı yer.

[166] Volga havzasında Türk-Tatar halkının Moskof hâkimiyeti altına düşmesi Moskof Çarlığı'nın kuruluşunda en önemli bir merhaledir. Bu suretle yalnız büyük Volga ticaret yolu ele geçmiyor, yalnız ateşli silâhlardan mahrum, binaenaleyh istilâya hazır bir Asya, Moskof kuvvetleri önünde açılmıyor; aynı zamanda Garp'ta Litvanya - Lehistan'a karşı savaşlarda çok büyük yararlığı dokunan bir çok savaşçı gruplar Çarlık ordularına katılıyordu.

Doğu-Avrupa tarihinin hakikaten bir dönüm noktası idi. Müthiş İvan, durumun bütün nezaketini kavramak kiyasetini gösterdi. Ve her ne bahasına olursa olsun İstanbul'la uzlaşma yolunu aradı. Dört yıl önce tahta çıkan II. Selim'in culûsunu tebrik bahanesiyle elçisi Novosiltsev'i acele İstanbul'a gönderdi (1570 baharı). Elçinin vazifesi Padişah'ı Çar'ın iyi niyetlerine inandırmak ve barışı sağlamaktı. 1566 İlkteşrininde 50 kişilik bir heyet halinde Azak'a, oradan Kefe'ye gelen Moskof elçisi için İstanbul'dan Kefe beyine yazılan yazıda "İmparatorluk eşiğimiz daima açıktır. Dostluk için olsun, düşmanlık için olsun gelenler men ve red edilmez„ deniyor ve Padişah, Kefe'den gemi ile elçinin getirilmesi için hassa reislerden Mustafa'yı gönderiyordu[167]. İvan, Padişah'a gönderdiği mektupta[168] kendisini, birçok unvanları arasında "Kazan ve Astırahan'ın sahibi„ olarak zikretmekte, atalariyle Sultan II. Bayezit, I. Selim ve Süleyman arasındaki dostça mektuplaşmalardan bahsetmekte ve şöyle devam etmektedir: Tahta cülûsunuzu tebrik etmek ve aradaki dostluğu kuvvetlendirmek için elçilerimizi İstanbul'a göndermek çarelerini ararken "sizin askerinizin Kefe ve Azak tarafından bizim Astırahan kalemiz üzerine geldiklerini haber verdiler. Buna çok hayret ettik.„ Şayet şimdi arada bir düşmanlık sebebi varsa sizinle dostluğu nasıl iade edebileceğimizi bildiriniz. Bu iş herhalde, arada fesatcı kimselerin dedikodusiyle olmuştur. Çar, mektubu "bu yazı Astırahan beyliğimizin 15 inci senesinde yazılmıştır„ diye bitiriyordu. Ayrıca Novosiltsev, Astırahan seferine başlıca sebep gibi görünen bir nokta üzerinde durdu ve Çar'ın müslümanları hiç bir zaman tazyik etmediğini, İslâm'ın düşmanı değil, hâmisi olduğunu, camileri yıkmadığını, islâmları kendi din ve âdetlerinde hertarafta serbest bıraktığını misâllerle isbat etmiye çalıştı[169] Çar'ın çok dostane mektubuna rağmen, İstanbul'da elçiye âdet olan riayet gösterilmedi. Padişah, kabul merasiminde (3. VII. 1570) Çar'ın sıhhatını sormaktan kasden kaçındı ve elçiye mûtad ziyafet verilmedi[170]. Fakat Osmanlı devleti de savaşı pek istemiyordu. Mutlak bir otoriteye sahip bulunan bir Sokollu

[167] Ekler, vesika XII.

[168] Feridun'un *münşeât*'ında (II, 465) bu mektubun türkçesi ve cevabı vardır. «Ekler» arasına Padişah'ın cevabını koyuyoruz (vesika XI). Gerek Hammer gerekse Solovyev'in, bu mühim mektubu gördükleri anlaşılıyor.

[169] Solovyev, 222.

[170] Hammer VI, 215.

bile artık 1569 tecrübesini tekrarlamıya cesaret edemezdi. Kuzey'de yapılacak herhangi bir sefere, artık devleti zarara sokan neticesiz bir teşebbüs gözü ile bakılıyordu. Ve bu noktai nazar, Osmanlı hükûmeti, 18 sene sonra Orta-Asya Han'ının tahrikiyle bir daha harekete geçmeye teşebbüs edinciye kadar bu şekilde devam etti. Devlet, şimdi kuzeyde işleri temamiyle Kırım Hanı'nın teşebbüslerine bırakıyordu.

Padişah, Çar'a gönderdiği cevapta[172] "Kapımıza dostluk ve samimiyetle intisap eden hükümdarları hazineler ve memleketler vererek barışa kavuşturur, onları diğerleri arasında mümtaz kılarız„ diye başlıyor. Böylece, zımnen kendisine tâbi saydığı Kazan ve Astırahan'ı Moskova'ya bağışlayabileceğini, ancak Çar'ın kendisine bağlanması lâzımgeldiğini anlatmak istiyordu. Bundan sonra Astırahan için neden kuvvet gönderdiğini izah ediyor ve diyordu ki, Fatih Mehmet'in "Kefe vilâyetini fethettiğinden beri Kırım vilâyeti Hanları ve Çerkes memleketleri beyleri (banları) bize tâbi olmuşlardır„ halbuki siz "İmparatorluğumuz ülkelerine dahil bulunan Kabartay vilâyetinde eski dostluğa aykırı olarak kale yaptınız ve bundan başka Hacı-Tarhan (Astırahan) taraflarından Deşt-i Kıpçak ve Maverâünnehr müslümanları bu tarafa gelirken adamlarınız onların yollarını kapadılar. O taraflardaki bütün beyler ve sultanlar kapımıza başvurarak himaye ve yardım istediler. Bunun üzerinedir ki ben de Kırım Hanı ile beylerimden bazılarını gönderdim„. Kırım Hanı, elçisini dört beş yıldır göndermediğiniz için, bizim askerimizle memleketinize kaç defa akın etmek istediği halde, biz, dostluğumuz sebebiyle ona müsaade vermedik ve "hudut boyunda iki yıllık sefer hazırlığı yapılmış bulunduğu halde (fakat bu hazırlıkların Azak'da mahvolduğunu biliyoruz) yalnız o tarafa nezaret ile iktifa ederek memleketinizden hiç bir yere zarar eriştirmedik„. Bu sözlerde barış isteği aşikârdır. Bundan sonra Padişah, barışın iadesi için Çar'ın sorduğu şartları bildiriyor: "1- Astırahan yolunun açılması, 2- Kabartay içinde Ruslar tarafından yapılmış olan kalenin yıkılması, 3- Osmanlı ülkesine geçen yolcuların emniyetle gidip gelmesi, 4- Han'ın elçisinin dönmesine müsaade olunması„. Bu müsalâhanın ebediyen sürmesi temennisi ile mektuba son veriliyor.

Bu mektup, iki İmparatorluk arasındaki münasebetlerin ve ih-

[172] Ekler, ves. XI.

tilâf mevzuu olan meselelerin mahiyetini aydınlatmak bakımından çok önemlidir. Mektup, yüksekten, fakat yumuşak bir ifade ile yazılmıştır. Padişah, bilhassa Kırım Hanlığı ve Çerkez beyleri üzerinde metbûluk haklarını belirtmekte, fakat Kazan ve Astırahan üzerinde herhangi bir hâkimiyet iddiasında bulunmamaktadır. Ancak Astırahan'da yol serbestliğini istemekle iktifa ediyor ve Kazan'dan hiç bahsetmiyor[173]. Orta-Asya ve Deşt-i Kıpçak islâmları için bu yolun açılması zarurî idi. Fakat Halife-Sultan, bu kadar gayretlerden sonra nihayet Kuzey'in iki büyük islâm merkezinin yine Moskof'lar elinde kalmasına razı oluyordu. Bu, Osmanlı'ların son muvaffakiyetsizlikten sonra Kuzey'de aktif bir siyasetten vazgeçtiklerini ifade etmektedir. Esasen şimdi, Sokollu'nun rakipleri İmparatorluk kuvvetlerini Kıbrıs üzerine sevkederek (1570 yazı) Devleti Venedik'le büyük bir savaşa sokmuşlardı. Osmanlı devleti şimdilik Kuzey'i kendi haline bırakmış olmakla beraber, Moskof'ların daha cenuba, Kafkaslar'a ve Karadeniz'e inmesine de göz yumamazdı. Padişah'ın mektubunda, Çerkesleri benimsemesi ve Kabartay'da Ruslar'ın yaptırdığı kalenin yıkılmasını isteme si bunu açıkça göstermektedir[174].

Şimdi Kuzey'de mücadeleye Kırım Han'ı devam ediyor ve geniş ölçüde taarruzlara girişiyordu. Evvelâ 1570 de Çar'ın kayınpederi Çerkez Temruk beyi üzerine yürüyerek[175] onu şiddetle tedip etti. Çerkez beyinin iki oğlu savaşta maktûl düştü. Ertesi yıl Devlet Giray, Moskova üzerine, kendisine "Taht-algan„ (Başkent zapteden) unvanını kazandıran büyük seferini yaptı. Oka üzerindeki Rus müdafaa ordusunu bozguna uğratarak süratle Moskova üzerine yürüdü. Serpuhov'da bekliyen Çar, büyük bir korku içinde Aleksandrovski'ye kaçtı. Kırımlı'lar Moskova'yı muhasara ederek dış mahallelerini ateşe verdiler. Ateş, rüzgârın tesiri ile iç şehre de sirayet etti, şehir temamiyle yandı; ahaliden pek çoğu alevler içinde mahvoldu[176].

[173] Halbuki Devlet Giray hâlâ buralarını istiyordu.

[174] Ayni tarihe doğru Erdel beyi meşhur Stefan (Iştvan) Batori'ye yazdığı mektubun başında, Deşt-i Kıpçak'ı, yani Karadeniz kuzeyinden Hazar denizine doğru uzanan stepleri kendi ülkeleri arasında sayıyor: bak. Feridun II, 461.

[175] İvan, 1561 de onun kızı Mari ile evlenmiş ve bu izdivaç Çerkez'ler arasında Moskof nüfuzunu hayli kuvvetlendirmişti.

[176] bak. Solovyev 223 vd.

Bu muvaffakiyet İstanbul'da büyük bir sevinç uyandırdı. Padişah bir nâme-i hümayunla hil'at ve kılıç göndererek Han'ı tebrik ve teşci' etti. Mektubunda, kendisinin Kıbrıs'taki fütuhatını müjdeliyor ve "siz de askerinizle Moskof kıralının payitahtına kadar varıp lâzımgeldiği gibi hakkından geldiniz ve İslâm'ın himayesinde büyük yararlık gösterdiniz„ diyordu[177].

Çar'ın İstanbul'daki elçisi Kuzminski (1571 Martında gönderilmişti), Padişah'a, bütün şartları kabul eden mektubunu takdim etti. Çar, Terek üzerindeki kalenin yıkılması ve buradaki askerlerin Astırahan'a çekilmesi, Astırahan yolunun açık bulundurulması için emirler verdiğini bildiriyor, bu yolun şimdiye kadar yagmakârların hücumları yüzünden kapanmış olduğunu beyan ediyordu. Elçi sadrâzam Sokollu'nun, Çar'a dostluğunu kazanmağa çalışacak ve diyecekti ki "hükümdarın ile aramızda dostluk bulunmasına çalış; tâ ki kardeşimiz Sultan Selim bizimle dost olsun ve Roma ve Lehistan kırallarına, Çek kıralına, Fransız ve bütün sair İtalyan (Garbî Avrupa) kırallarına karşı müttefik olalım„. Fakat Han'ın son muvaffakiyeti, İstanbul'u şimdi isteklerinde daha cesur yapmıştı. Padişah, Rusya'nın bu dostluk ve ittifak teklifine cevap vermediği gibi, Kazan ve Astırahan'ın geri verilmesini, hatta Çar'ın kendisine boyun eğmesini istedi[178].

İçerde ve dışarda çok müşkül anlar geçiren Korkunç İvan (onun içerde Boyar'lara karşı açtığı terrör rejiminden -1565-1572- kaçan bazı büyük Boyar'lar Kırım Hanı'nın yanına sığınmışlardı) Osmanlı'larla ittifak teşebbüsünü yeniden ele alırken, çoktanberi Moskova'yı Hıristiyan ittifakına almıya çalışan Papa, artık bundan vazgeçmişti. Vatikan'ın teşebbüsü ile III. İvan'ın Zoe Paleolog ile evlendiği tarihten beri (1472), Papa'ların bütün düşüncesi Moskova'yı Katolik kilisesine bağlıyarak Osmanlı'lara karşı kullanmaktı. Tarente konsilinde "Çar'ın ordusu Türklere karşı en kudretli bir yardımcı olarak„ nazarı itibara alınmıştı[179]. Fakat

[177] Feridun II, 480. Han, Moskoya'ya karşı Leh kıralı ile birlikte hareket etmeği çok istiyordu. Lehli'lere yazdığı mektupta diyor ki: «Atlanıp barup Moskov'nun vilâyetlerini yakup ve tahtı bolgan Moskov'u dahi yakup ve nice kere askerimiz tok ve doyum bolgandur ol kral yerinden terbenmedi» (Feyizhan-Zernov, vesika 2, s. 6).

[178] Solovyev, 223.

[179] Pierling, 83.

Vatikan'ın bu maksatla yaptığı muhtelif teşebbüsler, Moskova'nın rakibi Katolik Polonya tarafından neticesiz bıraktırıldı. 1570 de Osmanlı'lar Kıbrıs adasına çıktıkları zaman Papa, Çar'ı Polonya ve Avusturya ile birlikte Türk'lere karşı taarruza teşvik ediyordu[180]. Fakat aynı tarihte İvan'ın, Padişah'la anlaşmak için Novosiltsev'i İslanbul'a gönderdiğini biliyoruz. Bu vaziyet karşısında Papa, Moskova ile Türk'lere karşı bir ittifaktan temamiyle ümidini kesti ve Polonya'da bu işe memur olan nons Portico'ya "biz bu kadar zalim ve barbar bir milletle münasebete girmek istemiyoruz„ diye yazdı[181].

İşte İvan, kendisini düşmanlarla çevrilmiş, temamiyle yalnız hissettiği bu anda Osmanlı Padişahı'nın ittifakını arıyordu. Fakat şimdi Osmanlı'lar, Moskof Çarlığını kuzeyde başlıca düşman olarak telâkki etmekte idiler.

1572 de Devlet Giray, büyük bir ordu ile bir defa daha Oka'yı aştı. Ordusunda Osmanlı yardımcı kuvveti olarak bir miktar yeniçeri ve top da vardı. Moskova'dan ancak 50 verst mesafede Molodi'de yapılan şiddetli savaş, Kırımlı'ların ric'atiyle neticelendi[182]. Bu muvaffakiyetsizliği Kırım'da açlık yılları ve Kazak'ların hücumları takip etti ve Devlet Giray (ölümü 1577) artık büyük teşebbüslere girişmedi.

Fakat Sokollu, Lehistan kıralının intihabı işinde Moskova'ya karşı büyük bir siyasî muvaffakiyet kazandı. Varşova'da Çar'a taraftar bir partinin mevcudiyetine rağmen, Leh tahtına Henri de Valois-'yi seçtirdi. Lehli'lerin müracaatı üzerine, yeni kıral Fransa'dan gelinceye kadar bir Rus taarruzuna karşı Lehistan'ı, Osmanlı ve Kırım kuvvetleri koruyacaklardı[183]. Henri'nin bir müddet Lehistan'da kaldıktan sonra Fransa'ya dönmesi üzerine Padişah'ın himayesiyle, Osmanlı'ların vasali olan Erdel beyi Stefan Batori Leh tahtına seçildi. Bu, Moskova için bir felâket oldu[184]. Batori'nin bütün gayesi, Moskova'yı ezmekti. Osmanlı usullerine göre ordusunu ıslah eden bu değerli asker ve yetiştirdiği ceneraller, IV. İvan'ın elinden garpta yaptığı bütün fütuhatı geri aldılar (1582) ve Çarlığın garba doğru genişleyip kuvvetlenmesine uzun müddet mani oldular[185].

Osmanlı devleti, ancak 18 sene sonra, 1587 tarihine doğru Kuzey'de bir daha doğrudan doğruya harekete geçmek lüzumunu duydu ve 1569 daki gibi, aynı sebeplerin tesiri altında, Astırahan seferini yenilemek kararını verdi. Şimdi meseleler daha mütebariz ve keskin bir hale gelmişti. Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasında 1578 den beri çetin bir savaş sürüp gidiyordu, Osmanlı'lar Gürcistan'ı ve Hazar denizi üzerinde Dagıstan ve Şirvan'ı istilâ etmişler ve buraya kuvvet yerleştirmişlerdi. Doğu-Anadolu'daki üslerinden çok uzakta kalan bu memleketlerde tutunabilmek için Devlet, Sokollu zamanında düşünülen Şimal yolunu kullanmak istedi. Fakat şimdi Don-Volga kanalı tasarısı bir tarafa bırakılıyor; orduların, Kırım'dan Şimalî Kafkas stepleri üzerinden Demirkapı'ya sevkedilmesi ve Hazar denizi kıyılarında gemiler yaparak bu denizde hâkimiyet kurulması düşünülüyordu. Evvelâ 1579 da Kırımlı'lar bu yoldan istifade ederek Dagıstan'da İran orduları tarafından sıkıştırılan Özdemir oğlu Osman Paşanın yardımına yetiştiler ve İranlı'ları püskürttüler. Osman Paşa, Kafkasya'dan şimal steplerine açılan bu tarihî kapıda, Derbend'de gemiler yaptırarak "Hazar denizi üzerinde ve bu denize akan nehirler kenarında fetihler yapmak„ emelinde idi. Gerçekten ona, Kefe beyi vasıtasiyle gemi inşası için gemi ustaları, levâzım ve para gönderildi[186]. Yine 1582 sonbaharında Dagıstan'a gitmek için bir Osmanlı ordusu, Kefe beyi Cafer Paşa komutasında Kefe'de toplandı. Şimalî Kafkasya steplerini geçtikten, Kuban ve Terek ırmaklarını aştıktan sonra Dagıstan'da Osmanlı komutanı Özdemir oğlu Osman Paşa ile birleşti[187]. Osman Paşa, bu gelen kuvvetlerle

180 Aynı eser, 93.

181 Pierling, 104.

182 Karamzin IX, 255.

183 Leh beylerine gönderilen hüküm: Feridun, II, s. 461; Kırım Hanı'na nâme: Fer. II, s. 557-559. A. Refik, *Sokollu ve Lehistan intihabatı* TOEM, s. 6.

184 Padişah, bir mektubunda diyordu ki: «Manyatlara Batori'yi Kıral seçmelerini ben emrettim». Yeni Leh Kıralı'nın Osmanlı'larla münasebetinin mahiyeti hakkında bak. Hammer VII, 37. vd. Feridun II, s. 417, 449, 468.

185 W. Sobieski, *His. de Pologne*, 167 vd.

186 Buna ait dört vesika Saffet tarafından neşredilmiştir: *Hazar denizinde Osmanlı sancağı*, TOEM, sayı 14, 1328, s. 857-861.

187 Aynı yolu 1579 dan beri Kafkasya'ya, Osmanlı ordusuna yardıma gelen Kırım kuvvetleri birkaç defa kullanmışlardı. Kefe'den Derbend'e 80 gün süren bu yol üzerinde başlıca konaklar: Kefe-Kerç kalesi - Taman kalesi - Kuban nehri - Beştepe - Terek nehri - Sevinç (غوي) suyu - Koyun suyu - Şamhal - İncesu - Derbend. bak. Âlî, *Künh-ül-ahbâr*, III. Murad devri, onuncu hadise; Hammer, ona dayanıyor. bak. III, 84 vd.

baharda İranlı'lara karşı kat'î bir zafer kazandı. Sonra Dagıstan valiliğini Cafer Paşaya bırakarak aynı yoldan, Kefe üzerinden İstanbul'a dönmek üzere yola çıktı. Osmanlı komutanı, yolda Sevinç suyu üzerinde "Ruslar„la karşılaştı. Bunlar, İstanbul'dan Şirvan'a gönderilen parayı ele geçirmek için burada, bir boğazda pusu kurmuşlardı. Osman Paşanın askeri ırmağı geçerken ansızın ormandan çıkarak tüfenk ateşiyle hücum ettiler ve aldıkları ganimetle kaçıp orman içinde yaptıkları bir استور 'a sığındılar. Burasını kuşatan Osmanlı askerleriyle iki gün savaştıktan sonra başka bir ormana kaçmıya muvaffak oldular[188]. Yoluna devam eden Osman Paşa başka güçlüklerle karşılaştı. Ruslar, yol üzerindeki stepleri yakmışlardı. Hayvanlara ot bulamadı. Hülâsa, Osmanlı'lar Şark seferleri için o kadar mühim olan bu yol üzerinde de, Astırahan'da olduğu gibi, Ruslar'la karşılaşmakta idiler. Rus kuvvetleri bu yolun emniyetini ihlâl etmekte idiler. IV. İvan, 1571 de, Terek üzerinde yaptırdığı kaleyi yıktıracağını bildirmişti. Fakat şimdi bunun boş bir sözden ibaret olduğu görülüyordu. Yeni Çar Feodor İvanoviç'in tahta çıkması üzerine kıymetli kürklerden hediyelerle İstanbul'a bir Rus elçisi, Blagov gelmişti (huzura kabulü: 30. IV. 1585). Elçi, Terek boyundaki Rus kalelerinin boşaltıldığını, Kazan ve Astırahan'daki müslümanların dinlerine riayet olunduğunu bildirdi. Kuzey'deki müslümanların Osmanlı'larla birlikte bir hareketinden korkan ve garpta Lehistan'ın tazyiki altında bulunan Çar'ın İstanbul'u, boş vaitlerle de olsa, yatıştırmıya büyük önem verdiği aşikârdı. Elçi, ayrıca Şah'ın, Osmanlı'lara karşı Çar'dan istediği yardımın gönderilmediğini ilâve ederek efendisinin iyi niyetlerini isbat etmiye çalıştı[189]. Blagov'un isteği üzerine Moskova'ya gönderilen Osmanlı elçisi İbrahim, orada, Moskova'ya kaçmış olan Kırım Hanzadesi Murat Giray'ın teslimini ve Kazak Hatman'ı Kişkin'in azlini istedi. Çar, Kişkin'in Moskova'ya çağırılmış olduğunu, Murat Giray hususunda ise müzakereye devam edilebileceğini bildirdi[190]. Çar, Osmanlıları kendi aleyhine hareket geçirmemeğe diplomasi yoliyle gayret ederken, öbürtaraftan, şüphesiz Moskova'ya dayanan kuvvetlerin, Cenupta Osmanlılar aleyhine, Moskova lehine meydana getirdikleri inkişafları

[188] Âlî, aynı yer; Hammer, farklı malûmat veriyor.

[189] Hammer, VII, 132.

[190] Spuler, *Europ. dip.* 429.

önlemiye hiç niyeti yoktu. Kazak'lar ve silâhlı tüccarlar, Moskova'nın nüfuzunu Kafkaslara ve Asya'nın içerlerine doğru her gün bir parça daha ilerletiyorlardı.

Orta-Asya Türkleri ve Deşt-i Kıpçak Nogay'ları, Rus istilâsı karşısında, Padişah'a elçiler göndererek yardım istiyorlardı. Ateşli silâhlarla mücehhez ufak bir Rus grupu, Şeybanî'lerden Kuçum Hanı yenerek Sibir Hanlığını yıkmış ve garbî Sibirya'yı fethetmişti (1581)[191]. Bu suretle Ruslar'ın, Özbek sultanlarına ait toprakları istilâ etmesi Buhara Han'ı Abdullah'ı (1560-1598) korkuttu. O, gerek Kuçum Han'a gerekse Ulu-Nogay Reisi Urus Mırza'ya yardımda bulundu[192], ve İstanbul'la ittifaka çalıştı. Şimdi Nogay'lar da, memleketlerini istilâ eden Ruslar'a karşı İstanbul ve Semerkant'la ittifak etmiye çalışıyorlar ve Volga üzerinde Rus'ları taaruzlariyle rahat bırakmıyorlardı. 1587 ağustosunda (H. 995 ramazan) İstanbul'a Abdullah Han'ın ve Urus beyin elçileri geldiler (Urus Mırza, Rus taraftarı İsmail Mırza'nın oğlu idi, fakat o, Rus düşmanı kesilmişti) ve Astırahan'da yerleşen Ruslar'ın İslâmlara büyük zararları olduğundan bu kalenin muhakkak surette fetholunmasını Padişah'tan rica ettiler[193]. Abdullah Han, gerek Safevi'lere gerekse Rus'lara karşı müttefiken harekete geçmeyi teklif ediyor, Osmanlı'lar, Astırahan'a garptan taarruz ederlerken, kendisinin de şarktan Nogaylarla beraber taarruza geçeceğini bildiriyordu.

Fakat Osmanlı devletini Rus'ların bir teşebbüsü bilhassa çok kuşkulandırdı: Çar, Kırım'daki iç mücadelelere karışarak burada da Osmanlı'lara bir rakip olarak meydana çıkıyordu. Devlet Giray gibi, Osmanlı'ların şimalde yerleşmesini istemiyen Kırım Han'ı II. Mehmet Giray (1577-1584) ın isyan ve katlinden sonra, oğulları İstanbul'a ve onun gönderdiği yeni Han'a karşı cephe almışlardı. Moskova bundan istifade etmek istedi. Maktûl Han'ın

[191] bak. Hâdi Atlâsî, *Sibir tarihi*. Moskova'nın Doğu'da üstünlüğünü sağlıyan başlıca vasıtalardan biri ticaret ise, öteki de ateşli silâhlardır. Çar, Almanlar tarafından idare olunan mükemmel bir topçu kuvveti vücude getirmiye muvaffak olmuştu. Steplerdeki çetin Türk-Tatar atlı okcuları, Kazakların tüfenk ateşi karşısında dayanamıyorlardı.

[192] Z. V. Togan, *Türkistan*, 105-106.

[193] Vilâyet-i Büyük Nogay Mırzalarından Urus beye ve Piyale Paşa'ya gönderilen hükümler: *Mühimme defteri* 62, s. 105-106. karşıla. Selânikî, 227, 229.

oğlu Saadet Giray ile Safa Giray step Nogay'larının yanına çekilerek yeni han İslâm Giray'a karşı mücadeleye başlamışlardı. Bu mücadelede onlar, Don Kazak'larını kendilerine yardımcı buldular.

Öte taraftan başka bir hanzade, Murad Giray da doğrudan doğruya yeni Çar Feodor'un(1584-1598)yanına gitti. Çar, Nogay'ları onun etrafında toplıyarak Kırım'a saldırtmak ve bu suretle bütün step Nogay'larını ve Kırım'ı himayesi altına almak plânını düşündü. Murad Giray iki Rus voyvodasiyle Astırahan'a gönderildi. O, Kazak'lar, Çerkez'ler ve Nogay'larla birlikte buradan Kırım'a taarruza hazırlanıyordu [194]. Çar'ın bu plânından haberdar olan Padişah [195] bunu en mühim bir mesele gibi karşıladı. Derhal bütün devlet büyüklerinden müteşekkil bir yüksek meclis toplanmasını ve meselenin müzakeresini emretti (Eylül 1587). Bu toplantıda seçkin bir komutan idaresinde Osmanlı askeriyle beraber Kırım Hanı'nın, Astırahan'ı fethetmek için baharda (1588 İlkbaharı) hareket etmesine karar verildi. Osmanlı ordusuna seçkin komutanlardan Piyale Paşa tayin olundu [196]. Kırım Hanı İslâm Giray'a sefer emri gönderildi. Keza Nogay beyi Urus'a sefer için hazırlanması bildirildi [197]. Kırım aristokrasisinin başı ve Hanlığın en nüfuzlu şahsiyeti olan Şirin Ali beye [198] Kırım Hanı'yle bu sefer de beraber bulunması ve seferin muvaffakiyeti için ne lâzımsa bir rapor halinde İstanbul'a bildirmesi emrolundu [199].

Fakat öyle görünüyor ki, daha harekete geçilmeden bu teşebbüs suya düştü. Kırımlı'lar, Astırahan'a gittikleri zaman müdafaasız kalacak olan memleketlerinin kuzeyden bir Rus taarruzuna uğramasından korkmakta; bunun için doğrudan doğruya Moskova üzerine yürümeyi tercih etmekte idiler. Her nekadar İstanbul'dan Kırım muhafazası için bir donanma gönderileceği vaat olunmuşsa da [200], buna güvenilemezdi. Kırımlı'lar, Astırahan üzerindeki

[194] Karamzin X, 78 vd.

[195] bak. Selânikî, 229- Selâniki'ye göre, bunu, Abdullah Han'ın elçisi haber vermişti.

[196] Piyale Paşaya hüküm: *Mühimme defteri* 62, s. 106.

[197] Urus Beye gönderilen mezkûr hüküm: Ekler, vesika XIII.

[198] Son mücadelelerde onun nüfuzu büsbütün artmış görünmektedir.

[199] Şirin Ali Bey'e hüküm: A. Refik, 13,14.

[200] Şirin Ali Beye mezkûr hüküm.

isteklerini, doğrudan doğruya Moskova üzerine yapacakları tazyik ile elde edebileceklerini düşünüyorlardı.

Fakat 1588 ilk baharında Rusya'ya karşı sefere çıkan İslâm Giray Han iki menzil gittikten sonra vefat etti [201]. Onun ölümü, kaçak hanzadelerin durumunu degiştirdi. Bunlar, Padişah'a baş vurarak Kırım'a, yeni han amcaları Gazi Giray yanına dönmek istediklerini bildirdiler. Padişah, bu müracaatı memnuniyetle karşıladı ve onları temin eden bir nâme gönderdi [202]. Türkistan Hanı Abdullah'a gelince, o, İran'ın Horasan eyaletine muvaffakiyetle taarruz ederek Osmanlı'larla olan ittifakını bu tarafta yerine getirdi [203]. İran, iki taraftan yapılan taarruzlar karşısında, nihayet Osmanlı'larla gayrı müsait bir sulha razı oldu. Bunun neticesinde Devlet nazarında Şark işleri tavsadı. Bu sırada Orta-Avrupa'da hudut çarpışmaları gün günden kızışarak nihayet Avusturya ile bir harbe müncer oldu. 13 yıl süren, büyük harp Devlet'in bütün enerjisini yuttu. Kırım Hanı dahi, uzun yıllar Orta-Avrupa harp sahnelerinde kuvvetini harcamak mecburiyetinde kaldı. Böylece, Osmanlı devleti, Kuzey'de harekete geçmek kararını ister istemez ihmal etti. Kurnaz Rus diplomasisinin yerine getirilmiyen vaatleri de Osmanlı'nın bu lâkaydisini destekledi. 1592 de İstanbul'a gelen Podjaciy adındaki yeni bir Rus elçisine karşı eski istekler tekrarlandı. Ruslar tarafından Terek nehri boyunda yeni yapılan dört kalenin yıkılması ve Kafkasya'da eşkıyalıktan vaz geçmiyen Kazak'ların tedibi, Kazan ve Astırahan Hanlıklarının iadesi istendi. Çar, her zamanki gibi, Terek boyundaki kalelerin yıkılacağını, bu Kazak'ların başı boş eşkıyalardan ibaret olup onların hareketlerinden kendisinin mesul olamıyacağını söylüyor, Kazan ve Astırahan'daki müslümanların dinlerine riayet edeceğini vaat ediyordu. Hakikatte bütün bu step korsanları, Rusya'dan maddî ve manevî yardım almakta idiler[204]. Bu arada Osmanlı payitahtına gönderilen elçilerin bir faaliyeti de gözden kaçmamalıdır. Padişah, Moskof hâkimiyeti

[201] Selânikî, 242.

[202] bak. Ekler, vesika VII.

[203] Abdullah Han'la Osmanlı'lar arasında yapılan mektuplaşmalar hakkında bak. Feridun II, 134-153.

[204] Çar, Volga üzerinde hâkimiyetini kuvvetlendirmek için vaktiyle Osmanlıların kanal kazdığı bölgede 1589 da Tzaritzin, yani bugünki Stalingrad kalesini yaptırdı ve Kazak'ları yerleştirdi.

altındaki müslümanların mukadderatiyle ilgilendiği gibi "III. Roma„ iddiasiyle Ortodoks âleminin merkezi olmak istiyen Moskova da Osmanlı hâkimiyeti altındaki Ortodokslarla ilgilenmiye başlamıştı. Daha 1534 de Rus elçisi Adaşev'e, Padişah'ın hıristiyan tebaasiyle münasebete girmek vazifesi verilmişti. 1539 da İstanbul Patrikine Çar'ın dostane bir mektubu sunulmuş, 1571 de Çar'ın elçisi Ortodokslar için sadaka götürmüş, nihayet 1588 de İstanbul Patriki Jeremie Moskova'ya gitmiş ve Moskof Kilisesi Patrikliğe yükseltilmişti. İleriki asırlarda Çarlığın, Osmanlı İmparatorluğunu parçalamak için bu dinî münasebetlerden ne kadar istifade ettiği malûmdur [205].

Hülâsa, XVI. asrın sonlarına doğru, istikbalde iki imparatorluk arasındaki münasebetlere hâkim olan meseleler keskin bir şekilde meydana çıkmış bulunuyordu. Osmanlı devleti, Rusların bir yandan Asya içinde Türk-Müslüman ülkelerine yayılırken bir taraftan da Cenupta Kafkasya ve Karadenize doğru yayıldığını, Kuzeyde, Karadenizi çeviren bölgelerde kendi nüfuz sahasını tehlikeye soktuğunu anlamıştı. Keza, Osmanlı devleti, Karadeniz, Kuzey-Kafkasya ve Hazar denizi steplerinden Orta-Asya'ya kadar fasılasız uzayan bütün Türk-İslâm memleketlerinin, Rus istilâsı karşısında müşterek müdafaa ihtiyaciyle kendi etrafında toplandığını görmüştü. Fakat Volga havzasının zaptı ve Moskof hâkimiyetinin Astırahan'dan Kafkasya'ya doğru ilerlemesi suretiyle bu cephe merkezinden yarılmış bulunuyordu. Osmanlı'lar, iki defa teşebbüs olunan Astırahan seferiyle işte buna karşı reaksiyonda bulunuyorlardı. Çarlık, bu devirde, siyasî şartlar kendisi için gayri müsait olduğu için cenupta kuvvetli Osmanlı İmparatorluğu ile açık bir mücade-

[205] Moskova'nın Ortodoks Rumen memleketleri üzerinde tesir ve nüfuzu daha bu devirde oldukça büyük idi. 1543 de Bugdan beyi Petru Rareş, Moskova'ya, Büyük Knaza bir elçi heyeti göndererek Osmanlı'lara karşı himayesini rica etmişti (*Polnoye Sobranye Russkih Letopisey İzdanoye...*, Tom XX, 2, Lvovskoje Letopis, çast vtoraja, St. Petersburg 1914, s. 462. — Bu notu, Prof. A. Decei'nin lûtufkâr işaretine borçluyum. - XVII. asır ortalarında Rumlar da, Çarı, imparatorları ve hâmileri sayıyorlar ve kendilerini Osmanlı hakimiyetinden onun kurtaracağına inanıyorlardı: bak. Rycaut, *Etat présent de l'Empire Ottoman*, 1671, s. 304.

leye sebep olacak bu ilerlemelerine daha fazla devam edemedi. Garpta, Ukrayna ve Litvanya'da Ortodoks Rus'lar üzerinde hâkimiyet meselesi yüzünden Lehistan'la olan mücadele, onun için daha hayatî bir mahiyet taşıyordu. Öte taraftan Osmanlı devleti, Orta Avrupa'da, Avusturya'ya karşı yaptığı büyük mücadele ve iç kargaşalıklar sebebiyle şimalde aktif bir politikadan vazgeçerek işleri kendi haline bıraktı [206]. Fakat Osmanlı - Rus mücadelesi, Moskova'ya tâbi Kazak'ların Güneye yaptıkları akınlarla bilvasıta devam etti. XVII. asırda Kazak'lar, Karadeniz'i bir dolaşma sahası yaptılar ve bu denizde emniyeti kaldırdılar. 1614 de Sinop'u yaktılar [207]; 1621 de Ahyuli'yi [208]; 1625 de görülmemiş bir cüretle İstanbul Boğazı'nda Yeniköy'ü yağmaladılar [209]. Nihayet 1637 de Azak kalesini zapta muvaffak oldular. Burasını beş sene ellerinde tuttuktan sonra ancak Çar'ın emriyle boşalttılar [210]. XVII. asır ortalarında İstanbul'da bulunan bir İngilizin müşahedesine göre, Osmanlı'lar, Moskof'ların kuvvetinden ve ilerlemelerinden endişe duyuyorlar ve bilhassa İranlı'larla ittifak etmelerinden korkuyorlardı [211]. XVII. asrın ikinci yarısında Dnieper Kazak'ları ve Ukrayna, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve Lehistan arasında mücadele mevzuu oldu. 1678 da Sadrâzam Kara Mustafa Paşa büyük bir ordu ile Ukrayna'yı istilâ etti. Çarlık ordularına karşı çok kanlı savaşlardan sonra Çigrin'i zapt ve tahrip etti. Bu, Osmanlı'ların Moskof'larla ilk hakiki savaşıdır. Fakat Dnieper Kazak'ları şimdi Moskova'ya bağlanmışlar ve böylece Çarlık bütün Karadeniz şimal kıyılarını tehdit altına almıştı. Rus'lar, Karadeniz'de Osmanlı'lara karşı doğrudan doğruya taarruza ancak 1695 de cesaret edebildiler [212]. Bu tarihte Osmanlı İmparatorluğu Mukaddes Liga ile birleşen (1684) bütün eski rakiplerinin umumî taarruzu karşısında

[206] Mamafih Ruslar, hiç bir zaman Terek nehri üzerinden çekilmedikleri için Devlet, yirmi sene sonra da Terek kalesini yıkmak için teşebbüste bulunmayı düşünüyordu. İran'la 1619 da imzalanan sulh muahedesine şu madde eklenmişti: Osmanlı'lar Hazar denizi üzerinde Rus'ların inşa ettikleri Terek kalesini yıkmak hususuna teşebbüs edince İran askerî müdahalede bulunmıyacaktı. bak. M. Nuri Paşa, *Netaic-ül-vukûat*, İstanbul 1294, II, s. 42 - Terek kalesi hakkında ayrıca Kefeli İbrahim mühim malûmat veriyor: *Tevârih-i Tatar Han*, 24-25.

[207] Naimâ II, 118. [208] Naimâ II, 189. [209] Naimâ II, 341.

[210] Naimâ III, 322; IV, 15; Rambaud, 306-307.

[211] Rycaut, aynı yer.

[212] Büyük Petro'nun birinci Azak muhasarası.

büsbütün çökme tehlikesi karşısında bulunuyordu. Bu tarihten sonra başlıyan üçüncü safhada, artık doğrudan doğruya Çar'ların, Kafkasya, Karadeniz ve Balkanlar üzerinde Osmanlı İmparatorluğu'na karşı giriştikleri istilâ harplerini görüyoruz.

Netice itibariyle görülüyor ki, Eurasia'da Çarlar hâkimiyeti, menşeden itibaren, karşısında Osmanlı İmparatorluğunun ve diğer Türk kavimlerinin mukavemetini bulmuştur. Moskof İmparatorluğu'nun kuruluşu ve gelişmesi tarihinin safhalarını hakkiyle kavramak için, Osmanlı Devleti'nin kuzey siyasetini yakından takip etmek zarureti vardır.

Vesika VIII.

II. SELİM'DEN IV. İVAN'A NÂME *

« مسقو قرالنه نامهٔ همایون که سدهٔ سعادتم تجارندن مصطفی و محمده خزانهٔ عامره‌مدن سمور ایچون کلی نقود تسلیم اولنوب حالیا مصطفی وفات ایدوب تاجرم محمد اول طرفلرده اولوب خاصهٔ همایونمه متعلق امور تجارت مومی‌الیه محمدك اوزرینه مقرر قلنوب معجلاً سدهٔ سعادتم جانبنه کلمك لازم اولمشدر امدی قدیمدن یوجه درکاهمزه اولان وفور موالات و فرط مصافاتکز مقتضاسنجه مزبورتاجریمزی النده اولان متاع ایله سالم کفایت مقداری عربه‌لرله لیه جانبندن ارسال و ایصال ایده‌سن تاکه سزك داخی بو طرفده بولنان تاجرلروکوز اولیکلدوکی اوزره احسن وجهله اول طرفه واروب کلهلر »

(«یازلدی» . «آلتون قوزالاق ایله و آطلس کیسه ایله بازرکان محمده ویرلدی فی ۱۳ محرم ۹۷۶ »)

Vesika IX.

«کفه ولایتنده واقع اولان قلعه دزدارلرینه و عزب آغالرینه حکم‌که **

« حالیا اژدرهان مهمی ایچون حصار ارلرندن و عزب طائفه‌سندن کفایت مقداری آدم ویریلمسن امر ایدوب بیوردوم‌که ... وصول بولدقده بو بابده مقید اولوب مشارالیه ذکر اولنان سفر ظفر اثر مهمی ایچون هر بریکوزدن نمقدار نفر تعیین ایدوب طلب ایدرسه تأخیر ایتیوب طلب ایتدوکی مقدار نفری کوندره‌سن‌که واروب وجه و مناسب کورلدوکی اوزره خدمتنده بولنالر اهمال و مساهله‌دن حذر ایده‌سن حصوص مزبور مهمات اموردن (در) سایر زمانه قیاس ایتیوب تأخیردن حذر ایده‌سن » « یازلدی » «کتخداسنه ویرلدی »

Vesika X.

ÇERKEZ BEYLERİNE HÜKÜM ***

« جانه بکی احمد بکه حکم‌که اول جانبده اژدرهان مهمی ایچون کفه سنجاغی بکی اولان قاسم دام علوه سردار تعیین اولنوب سنك دخی بیله کتمك امر ایدوب بیوردم‌که واریجق بو بابده سندخی مقید اولوب مرتب و مکمل جنك یراغیله حاضر اولوب مشارالیهله فرمان شریفم موجبنجه بیله کیدوب عنایت حق ایله مومی‌الیهه وجه و مناسب کوردوکی اوزره خدمتده ویولداشلقده بولنه‌سن انشاالله بو سفر ظفر اثرده عتبهٔ علیام جانبنه صداقت و اخلاص ایله خدمت و یولداشلقده بولنانلر حقنده عنایتم مبذول و معروفدر دین بابنده و دولت همایون ابد پیوند خسروانه‌مه متعلق خصوصلرده بذل مقدور و سعی مشکور ایدوب انواع یوزآقلقلری تحصیلنه سعی و اقدام ایلیه‌سن»

* Mühimme defteri 7, s. 997, vesika 2744, 13 Muharrem 976. - Diğer vesikaların fotokopileri verilmiştir.

** Mühimme defteri 7, s. 830, vesika 5275.

*** Mühimme defteri 7, s. 819, 2246.

« یازلدی یازلدی یازلدی یازلدی
بر صورتی بر صورتی بر صورتی بر صورتی
جانه بکی مصطفی بکه ترکوشه بکی بهادر بکه ترکوشه بکی محمد بکه حالی بکی مصطفی بکه

یازلدی یازلدی یازلدی
بر صورتی بر صورتی بر صورتی
بهادر بکه شومال بکه تردك حاکمنه
بر مقدار رعایت ایله یازلمشدر »

« بکلر بکی چاوشلرندن سفره ویریلدی فی ۱۹ ربیع‌الاخر ۹۷۶ »

Vesika XI.

II. SELİM'DEN IV. İVAN'A NÂME *

« عتبهٔ علیهٔ عدالتعنوان و سدهٔ سنیهٔ سعادت نشانمزه‌که ملجأ سلاطین جهان و مرجع خواقین دوراندر (نووسیلتسف) نام ایلچیکز واسطه‌سیله نامهٔ مخالصت پیامکز وارد اولوب قدیم الایامدن آباء کرام و اجداد عالی نژاد ذوی الاحترامز اناالله براهینهم زمان سعادت انجاملرنده سدهٔ سدره مقاملرینه موالات تام اوزره اولمغین حالا دخی آستانهٔ سعادت عنوانمزه تهنیت و عرض خلوص ایچون مومی‌الیه آدمکز کوندریلوب و نواب کامیابمز ایله عساکر نصرت نصابمز حاجی ترخان جانبلرینه واروب داخل اولدیغین اعلام ایلمشسز هر نه‌که تحریر اولنوب مومی‌الیه آدمکز تقریر ایلش ایسه پایهٔ سریر عالم مصیرمزه عرض اولنوب علم شریف عالم آرای ملوکانه‌مز علی وجه الکامل محیط و شامل اولمشدر ایمدی اعتاب سلطنت مأبمز قدیمدن اعدا و احبایه دوستلق دشمنلك یوزندن منفتوح الابوابدر کمال اخلاصله انتساب ایدن سلاطین صداقت نصاب خزائن و ممالك تسلیمیله حریم صلحه داخل اولوب عنایات خسروانه و التفات ملوکانه‌مز ایله کامران و آستان عالیشانمزه التجا ایدن سائر تاجداران مابیننده محسود الاقران اولا کلمشدر مکتوب مخالصت شعارکزده اشعار ایتدوککز اوزره اکر سدهٔ سعادت والا رتبتمزه و اکر اولیاء دین و دولتمزه خلوص نیت و صفاء طویت ایله موالاتده ثابت قدم و مصافاتده راسخدم اولورسکز سز دخی اضعاف مضاعف التفات شاهانه و عنایات پادشاهانه‌مزه مظهر اولمکز مقرر و محققدر و حاجی ترخان جانبلرینه‌که عسکر نصرت اثرمز کوندرلمش ایدی مرحوم و مغفورله جدم سلطان محمد خان غازی اناالله برهانه کنه ولایتی فتح ایدلدنبرو ولایت قریم خانلری

* Feridûn, *Münşât üs-selâtîn*, 1275 İstanbul, S. 460—461.

و ممالك چراکسه بانلری آستان کیتی ستانمزه اطاعت و اظهار عبودیت قیلوب الی هذا الآن هربری نظر فرخنده اثرمز ایله منظور و کامران و اکثری سنجاغ همایونمز ایله تمدیٔ اعدادن مصون و مأمون و محسودالاقران اولوب فرمان قضا جریانمز صدور ایتدیکی امورده علی ماهو المأمور بذل مقدور ایدر بکلر و قولارمز اولمشلر ایکن ممالك محروسه‌مزه داخل قبار تای ولایتنده قدیمی الفت و محبته مخل قلمه احداث اولندیغندن ماعدا حاجی ترخان جانبلرنده دشت قپچاق و ماوراءالنهر مسلمانلری کلوب کچوب بو جانبه مرور و کذاران ایتدکلری یوللری آدملرکز سد ایلدکلرین اول جانبلرك امراء و سلاطینی عموما درکاه عالم پناهمزه اعلام و انها قیلوب استدعای عون و عنایت و التماس حمایت و صیانت ایلکین اولجانبده اولان قلاع و بقاع احوالنه و سایر اموره وقوف و اطلاع نیتنه جناب امارتمآب ایالتنصاب قریم حانی دامت معالیه بعض امراء ذوی‌الاقتدار قوللرمدن بر مقدار عسکر جرار دشمن شکار ارسالنه باعث اولمش ایدی مقدما و حالیا دخی مشارالیه قریم خانی دامت معالیه اولجانبه وران ایلچیسی درت بش ییلدنبرو ولایتکزده عوق اولنوب کیرو عودته رخصت ویریلدوکی موالات قدیمه و مصافات مستدیمه‌یه مخل وضع ایکن عسکر نصرت اثر ظفر نمونمز ایله اولجانبه آقین مراد ایتدکجه رخصت و اجازت همایون ویریلیوب محضا بو جانبه خلوص و موالاتکز شایع اولمغین نیچه دفعه منع و دفع اولنمق واقع اولمشدر و بالجمله سرحدمزده ایکی ییلاق سفر تدارکی مقرر ایکن مجرد اول طرفك احوال و امورینه وقوف و شعور ایله اکتفا اولنوب عسکر ظفر اثر سعادتمندمز طرفندن ولایتکزدن هیچ بر محله خلوص و موالاته مخل ضرر و کزند واقع اولمامشدر بناءً علیه مومی‌الیه آدامکز آداب رسالت و ارکان سفارتی کماینبغی ادا و رعایت ایلدکدنصکره کیرو اولجانبه عودت ایتدیریلمشدر کرکدرکه نامهٔ همایونمز وصول بولدقده مکتوب مخالصت مصحوبکز ایله عرض اولندیغی اوزره قواعد و داد مشید و مبانیٔ اتحاد مؤید اولوب حاجی ترخان یولی آچوب و موالات قدیمه‌یی اخلاله باعث مابینده قبارتای ایچنده حادث قلعه‌یی رفع ایلیوب اولدیاردن مرور و عبور ایدن رهروان احسن و آسان وجهله آمین و سالم کذاران ایدوب ممالك محروسه‌مزه کچوب و مشارالیه قریم حانی دامت معالیه‌نك ذکر اولنان ایلچیسنه اجازت ویریلوب کیرو مملکت و ولایتنه عودت ایتدیریلوب طرفیندن اولان مخالصت قوی‌البنیان و بنیان مؤالفت سدیدالارکان ممهد و استوار و بو قاعدهٔ مرضیه نسلا بعد نسل محکم و پایدار اولوب فراغ بال و جمهور رعایا و رفاهیت حال عامهٔ برایا بر نوعله منتظم اولاکه انك قواعد و ضوابطنه انقطاع دوران و انقراض زمانه دکین احتمال خلل وفتور و نقض و قصور یول بولمیه والسلام » (1570)

Vesika XII.

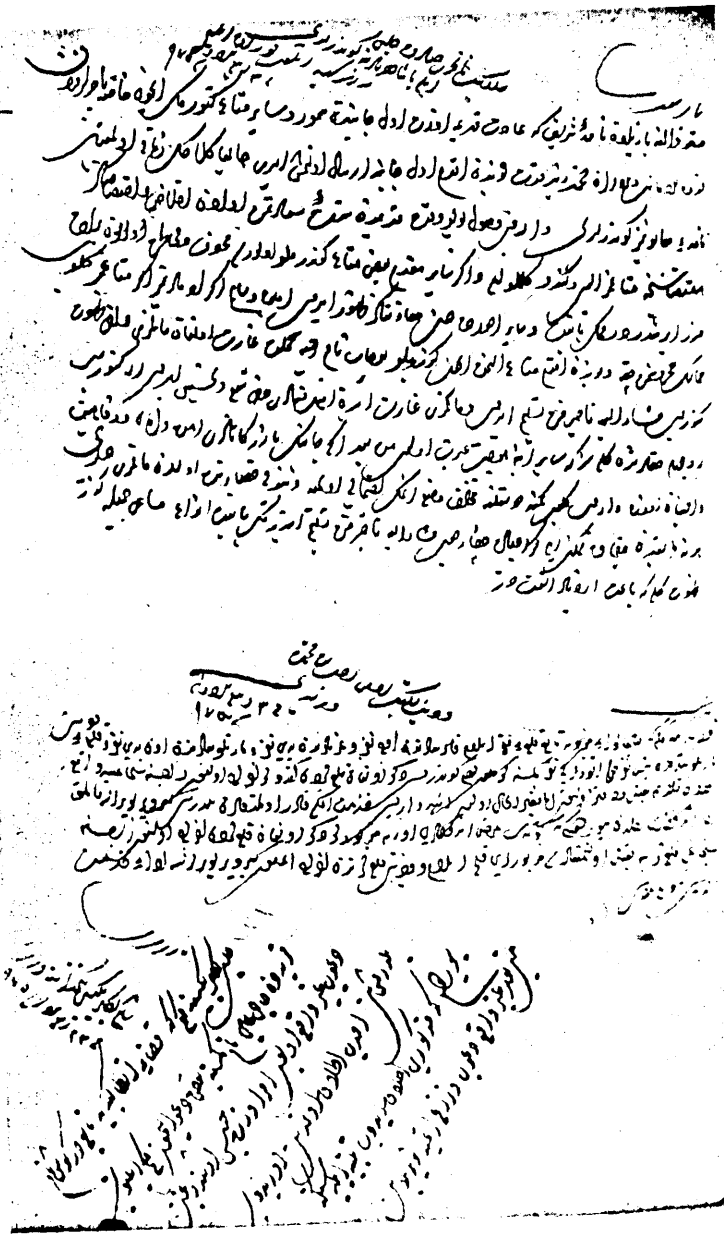
«کنه بکنه حکم که *

مکتوب کوندروب مسقو قرالی الچی کوندروب اللی نفر آدم آزاق قلعه‌سنه داخل اولوب کی ایله کنه‌یه کلمك اوزره اولدقلرین اعلام ایتمشسك ایمدی سدهٔ سعادتمز دائما مفتوح اولوب اکر دوستلق اکر دشمنلق اوزره کلانلره منع و رد یوقدر بیوردوم که حکم شریفله خاصه رئیسلردن قدوة الاماثل والاقران مصطفی وصول بولدقده کلان ایلچیلری کی‌یه قویوب مذکور ایله سدهٔ سعادتمه کوندره‌سن» «آزاق بکنك کتخداسنه ویریلدی ٥ جا. ٩٧٨ »

* Mühimme defteri 9 (34), s. 105, vesika 266.

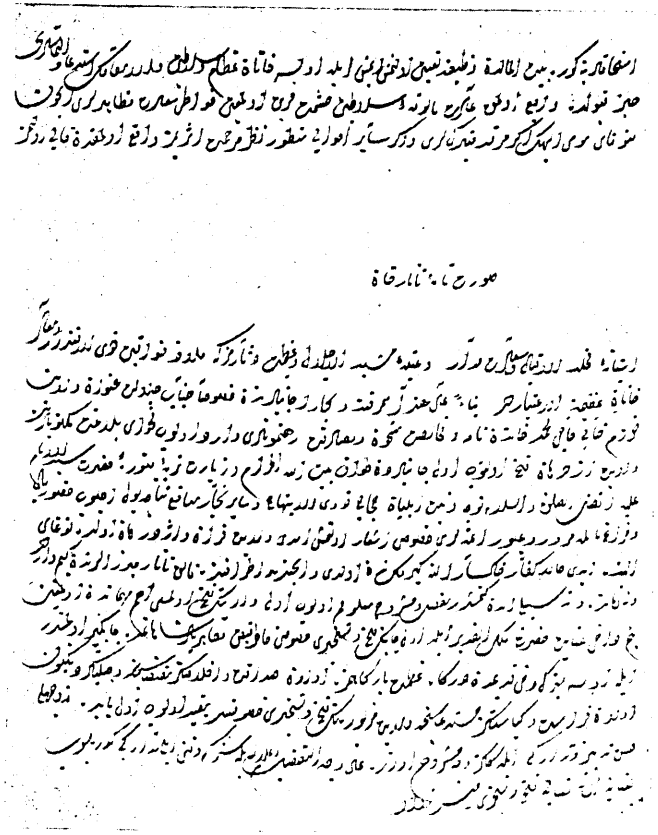
Vesika 1

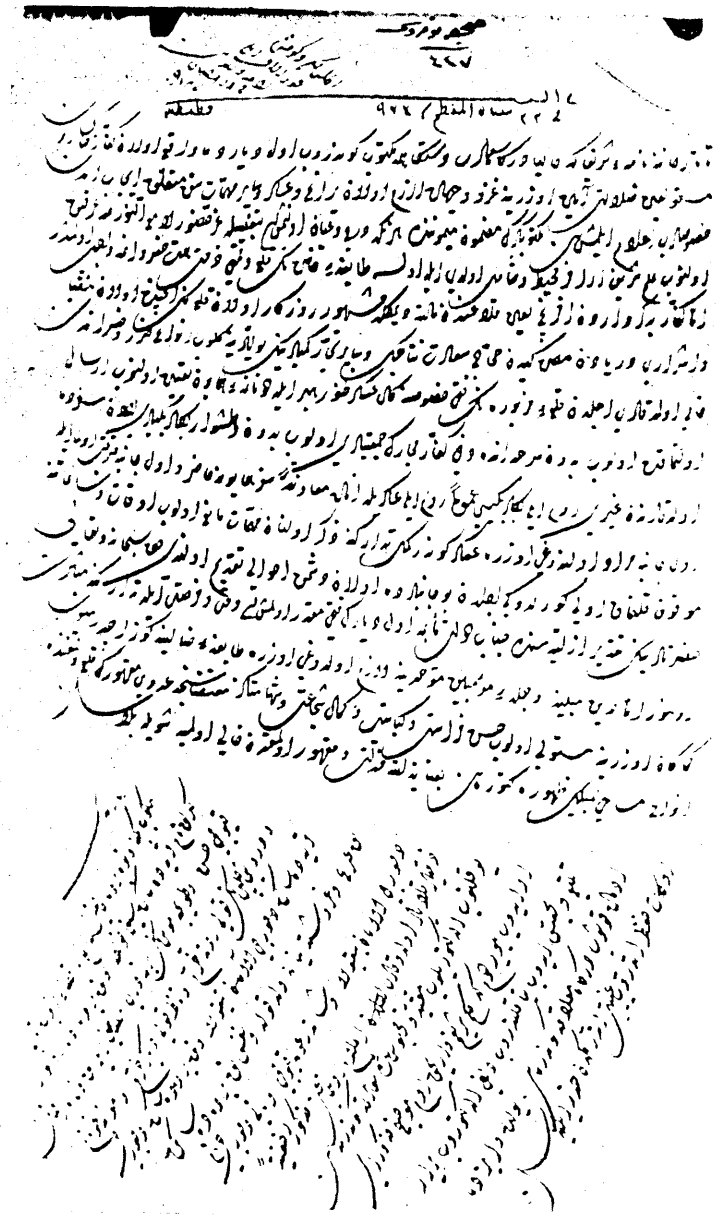
Vesika 2

Vesika 3

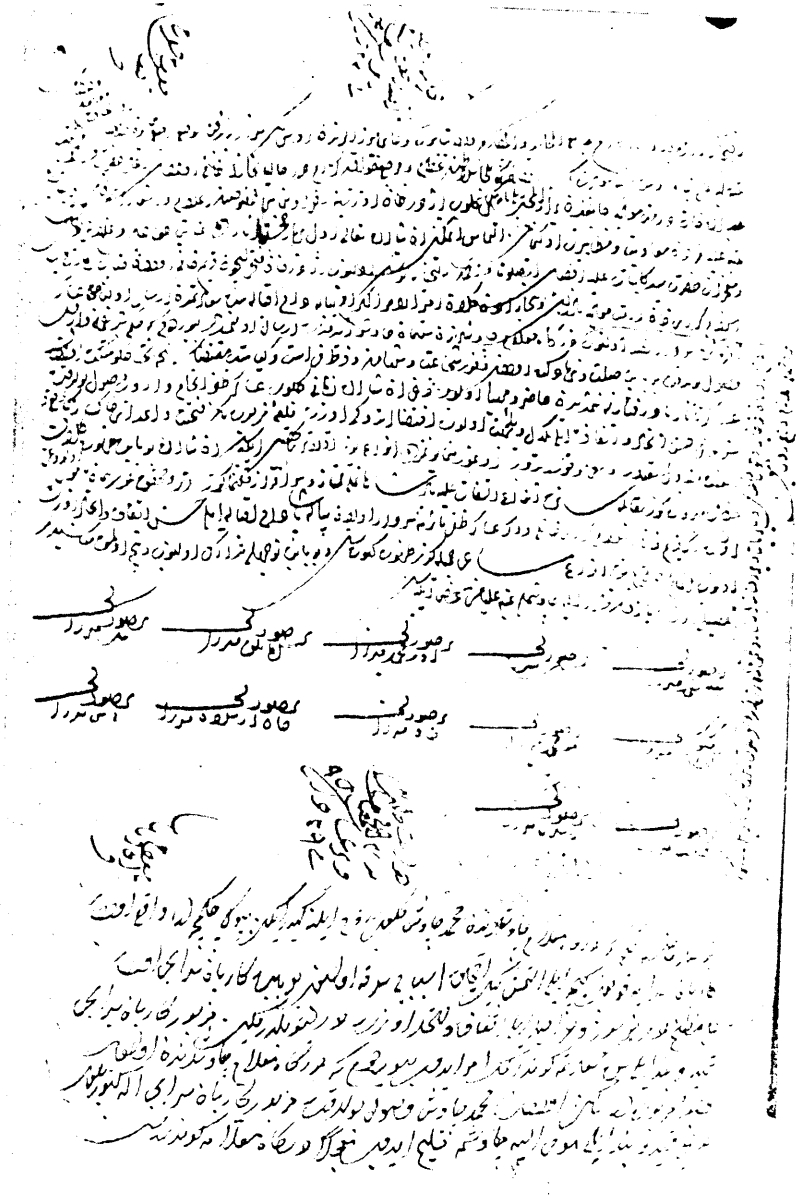
Vesika 4

Vesika 5

Vesika 7

Vesika 13